

Een wereld in wanorde – Rechtvaardige vrede in het voorzicht

Protestantse vredesethiek in het licht
van nieuwe uitdagingen

EKD

Evangelische Kirche
in Deutschland

Wereld in wanorde – rechtvaardige vrede in het vizier

Protestantse vredesethiek in het licht van
nieuwe uitdagingen

Wereld in wanorde – Rechtvaardige vrede in het vizier

Protestantse vredesethiek in het
licht van nieuwe uitdagingen

**Een memorandum
van de Raad van de Evangelische Kerk in Duitsland**

Uitgegeven door de Evangelische Kerk
in Duitsland (EKD)

De Duitse Nationale Bibliotheek vermeldt deze publicatie in de Duitse Nationale Bibliografie; gedetailleerde bibliografische gegevens zijn te vinden op internet via <http://dnb.dnb.de>.

© 2025 by Evangelische Verlagsanstalt GmbH · Blumenstr. 76 · 04155 Leipzig
Gedrukt in Duitsland

De uitgever behoudt zich uitdrukkelijk het recht voor om de auteursrechtelijk beschermde inhoud van dit werk te gebruiken voor tekst- en datamining overeenkomstig § 44 b UrhG (Duitse auteurswet). Elk ongeoorloofd gebruik is hierbij uitgesloten.

Het boek is gedrukt op verouderingsbestendig papier.

Voor vragen over productveiligheid kunt u contact opnemen met info@eva-leipzig.de.

Omslag: Anja Haß, Leipzig

Omslagfoto: MediaCompany Agentur für Kommunikation GmbH

Zetwerk: druckhaus köthen GmbH & Co. KG, Köthen

Druk en binding: Mundschenk Druck + Medien, Lutherstadt Wittenberg

ISBN Print 978-3-374-07980-3 // eISBN (PDF) 978-3-374-07981-0

www.eva-leipzig.de

Voorwoord

De Evangelische Kerk in Duitsland (EKD) voelt zich in het bijzonder verplicht tot vrede. In het vertrouwen op de vrede van God zet zij zich in om samenleven in vrede, vrijheid en gerechtigheid mogelijk te maken. Zij beschouwt deze inzet als onderdeel van haar publieke verantwoordelijkheid. Met dit memorandum wil zij daarom bijdragen aan de gewetensvorming en richtpunten geven voor een leven in de geest van verzoening.

De wereld is in rep en roer: de Russische aanvalsoorlog tegen Oekraïne, die in strijd is met het internationaal recht, gaat zijn vierde jaar in. Sinds de terreuraanslag van Hamas op Israël op 7 oktober 2023 verslechtert de situatie in het Midden-Oosten steeds verder, met gruwelijke humanitaire gevolgen. De Sub-Sahara-regio van Afrika blijft een brandhaard van gewelddadige conflicten: meer dan de helft van alle gewelddadige conflicten wereldwijd speelt zich hier af. Democratieën over de hele wereld staan onder druk. In de VS is te zien hoe autoritaire hervormingen succesvol kunnen zijn. De bereidheid tot overeenstemming neemt af, belangenconflicten en de nauwelijks nog verborgen pogingen om de eigen belangen door te drukken zijn overduidelijk.

Dit alles vraagt om politiek evenwichtig handelen. En het is urgenter dan ooit om het vermogen om vrede-ethisch te oordelen te versterken. Dit geldt des te meer omdat in een democratie iedereen geroepen is om zich, in ieder geval als kiezer, in te zetten voor vrede. Daartoe actualiseert en concretiseert dit memorandum het model van de rechtvaardige

, dat in 2007 voor het eerst in een memorandum voor de EKD werd uitgewerkt, waarbij impulsen uit de oecumene werden overgenomen. Deze herziening van de fundamentele vredesethische oriëntatie van de EKD gaat de uitdaging aan om het bijbelse-theologische getuigenis in verband te brengen met hedendaagse ervaringen en interdisciplinaire vredesethische expertise. De tekst ontleent zijn belangrijkste oriëntatiepunten aan het bijbelse getuigenis, doet een beroep op het geweten dat verbonden is met het geloof en staat tegelijkertijd in kritische dialoog met maatschappelijke, politieke en juridische perspectieven. Juist in deze combinatie ligt een bijzondere kracht van de protestantse ethiek.

Dit memorandum wil richting geven aan centrale thema's van onze tijd: het gaat om afwegingen op het gebied van vredesethiek met betrekking tot conventionele en nucleaire afschrikking, wapenleveranties, dienstplicht en militaire dienst, de uitdagingen van hybride oorlogsvoering en terrorisme. Het memorandum biedt geen kant-en-klare antwoorden, en zeker geen eenvoudige pasklare oplossingen, maar nodigt uit om vragen opnieuw te stellen, de eigen standpunten te toetsen en het geweten aan te scherpen. Want alleen op basis van een eigen, weloverwogen standpunt is overeenstemming mogelijk over de beste manier om de vrede duurzaam te waarborgen.

"Welt in Unordnung – Gerechter Friede im Blick" (Wereld in wanorde – rechtvaardige vrede in het vooruitzicht) is zelf het resultaat van een intensieve en ook controversiële worsteling om een houdbare protestantse vredesethiek voor het heden te vinden. Gezien de vele uitdagingen op het gebied van vredes- en veiligheidsbeleid, met name na het uitbreken van de oorlog in Oekraïne, maar ook na het overhaaste einde van de missie

in Afghanistan besloot de Raad van de EKD al in september 2022 om het vredesethische standpunt van de EKD verder te ontwikkelen en daarbij niet alleen te vertrouwen op een commissie van deskundigen, maar op een breder opgezette, participatieve procedure.

Als eerste stap op weg naar dit memorandum werd daarom in het kader van vier consultatiebijeenkomsten in de protestantse academies in Berlijn, Bad Boll en Loccum en in samenwerking met de protestantse academie Villigst de noodzaak van actualisering van de huidige vredesethiek onderzocht. Deze consultaties zijn vastgelegd in een bundel die gelijktijdig met dit memorandum verschijnt (*Gerechter Friede auf dem Prüfstand*. Een leesboek over de huidige zoekprocessen van de protestantse vredesethiek, Leipzig 2025). In aansluiting op deze consultatiebijeenkomsten heeft het redactieteam voor vredesethiek van het kamerwerk van de EKD de nieuwe basistekst voor vredesethiek opgesteld en deze uitgebreid besproken met de vertegenwoordigers van de verschillende werkvelden van de vredesethiek van de kerk, verenigd in de vredeswerkplaats van de EKD onder leiding van landsbisschop Friedrich Kramer, vredesvertegenwoordiger van de Raad van de EKD, en afzonderlijke deskundigen uitgebreid besproken. De Raad van de EKD heeft het herziene concept met grote instemming ontvangen en besloten het onder de titel "Wereld in wanorde – Rechtvaardige vrede in het vizier. Evangelische vredesethiek in het licht van nieuwe uitdagingen" te publiceren als nieuw vredesethisch memorandum van de EKD. Ik bedank alle deelnemers aan deze vredesethische consultatie- en schrijfprocessen en leden van de daartoe door de Raad van de EKD ingestelde commissies, in het bijzonder de voorzitter van het vredesethische redactieteam, prof.

Dr. Reiner Anselm en Dr. Friederike Krippner, hartelijk voor hun grote, volhardende, aandachtige luisterende en discussiebereide inzet, zonder welke de onderhavige tekst niet tot stand had kunnen komen.

In dit memorandum wordt een verder ontwikkelde vredesethische accentuering van de Evangelische Kerk in Duitsland uiteengezet. Naast de nadruk op de blijvende principiële oriëntatie van de protestantse vredesethiek op Jezus' prediking van geweldloosheid, worden tegelijkertijd de vier dimensies opnieuw geprofileerd die in hun samenspel de rechtvaardige vrede kenmerken: nu is er sprake van bescherming tegen geweld, bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden en een vredesbevorderende omgang met pluraliteit. Bovendien wordt bescherming tegen geweld beschouwd als een fundamenteel goed waarop de andere drie dimensies zijn gebaseerd. Zonder bescherming tegen geweld kan er geen bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden of vredesbevorderende omgang met pluraliteit zijn – en omgekeerd is een vrede die alleen op de afwezigheid van geweld is gebaseerd, maar de andere dimensies verwaarloost, niet duurzaam stabiel. Nieuwe accenten worden onder meer gelegd op het samenbrengen van vredesethiek en veiligheidsbeleid, het belang van conflicten in de digitale sfeer, oorlogsmisdaden in de context van seksueel geweld, kwesties op het gebied van klimaatbescherming en het verankeren van vredesethische vraagstukken en het behoud van de schepping in het onderwijsbeleid als transversale thema's van de gehele vredesethiek.

Achter deze accenten schuilt het streven om fundamentele normatieve maatstaven en concrete politieke

uitdagingen met elkaar in verband te brengen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de beoordeling van het gebruik van tegengeweld in het geval van een staat die wordt blootgesteld aan een aanval die in strijd is met het internationaal recht. Ondanks het fundamentele primaat van geweldloosheid, zo luidt het argument, is het gebruik van tegengeweld hier niet alleen volgens het internationaal recht, maar ook ethisch gezien legitiem. Moeilijker is de beoordeling van de situatie in spanningsvelden tussen staten die worden geconfronteerd met de dreiging van nucleaire bewapening door anderen, zoals in het geval van Israël en Iran. In dergelijke constellaties is het soms noodzakelijk om onderscheid te maken tussen de ethische beoordeling en de politieke inschatting. In dergelijke constellaties zijn er geen "goede" oplossingen in ethische zin, maar wel opties die onder de gegeven omstandigheden het minst problematisch lijken. Dat geldt met name voor kernwapens: de ethisch geboden onthouding blijft een leidraad, maar is gezien de politieke constellatie en de gevolgen politiek moeilijk te verdedigen – een situatie die vanuit een vredesethisch perspectief alleen maar kan worden gezien als een overgangsopties die moet worden overwonnen.

Het standpunt van de EKD ten aanzien van vredesethiek kan, gezien de nieuwe accenten die zij legt, worden ingepast in de contextgerelateerde discussies over vredesethiek binnen de wereldwijde oecumene, in het bijzonder ook binnen de naburige kerken in Noord- en Oost-Europa. Zo worstelen bijvoorbeeld ook de kerken in Zweden en Finland, de jongste NAVO-lidstaten, tegen de achtergrond van een als acuut ervaren concrete dreiging door de geografische nabijheid van Rusland, momenteel binnen de kerk om een theologisch-ethisch verantwoord standpunt over het thema vrede.

Het christelijke streven naar vrede komt niet voort uit ethisch en politiek engagement. Het wordt gedragen en geleid door het geloof in de God van de vrede. Als vooruitblik wil ik al onze menselijke inspanningen voor een verantwoorde protestantse vredesethiek onderwerpen aan de vrede van God, die hoger is dan alle verstand. Hij stuurt zowel onze ethische theorievorming als ons praktische vredeshandelen en spoort ons aan om te werken aan het overwinnen van alle geweld. In die zin wens ik het nieuwe vredesethische memorandum van de EKD een brede, stimulerende, maar vooral vredesbevorderende publieke ontvangst toe.

Hannover, november 2025

A handwritten signature in black ink, reading "Kirsten Fehrs". The signature is written in a cursive style with a prominent horizontal line above the first part of the name.

Bisschop Kirsten Fehrs

Voorzitter van de Raad van de Evangelische Kerk in Duitsland

Inhoud

Het belangrijkste in het kort: tien kernpunten van dit memorandum	13
1. Rechtvaardige vrede als leidraad voor een eigentijdse protestantse vredesethiek.....	23
1.1. De basiscoördinaten van vredesethisch oordeelsvermogen : geweldloosheid, zonde, verzoening.....	23
1.2. Bescherming tegen geweld, bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden, vredesbevorderende omgang met pluraliteit: nieuwe accenten in de dimensies de dimensies van rechtvaardige vrede.....	36
1.3. Ethiek van geweld ter handhaving van het recht: een onmisbaar onderdeel van rechtvaardige vrede.....	44
1.4. De verhouding tussen de vier dimensies van rechtvaardige vrede: bescherming tegen geweld als fundamenteel goed.....	49
1.5. Defensievermogen, vredesopbouw, veerkracht als taak van christelijk handelen: vredesdoek als doel	64
2. Huidige uitdagingen voor de protestantse vredesethiek in een wereld in verandering	69
2.1. De kracht van het doden: het gewelddadige sterven met onder ons	69
2.2. De grens tussen oorlog en vrede vervaagt: hybride oorlog, cyberwapens en terrorisme	81
2.3. De arrogantie van de macht: de manifeste crisis van het internationale, op principes gebaseerde beleid	95
2.4. De noodzaak van samenwerking om te overleven: klimaatkwesaties en verlies aan biodiversiteit in de maalstroom van onopgeloste conflicten	103
3. Bekende vragen over vredesethiek vereisen actuele antwoorden	111

3.1. Tussen politieke verantwoordelijkheid en het ethische doel van een wereld zonder kernwapens: nucleaire afschrikking als een dilemma dat overwonnen moet worden	112
3.2. Tussen beschermingsverantwoordelijkheid en geweldminimalisatie: wapenleveringen en wapenexport	117
3.3. Tussen beslissingsvrijheid en het opkomen voor de bescherming van de gemeenschap: dienstplicht, dienstweigering en algemene dienstplicht plicht.....	121
3.4. Tussen gebondenheid aan instructies en eigen geweten: christenen als leden van de strijdkrachten	137
4. Vrede begint met een vertrouwend hart, wordt bevestigd in gebed en komt tot uiting in daden.	141
Leden van de redactiecommissie voor vredesethiek	147

Het belangrijkste in het kort: tien kernuitspraken dit memorandum

1. **Gezien de wreedheid van dood, verkrachting, verwondingen en traumatisering door gewapende conflicten moet bescherming tegen geweld centraal staan in de inspanningen van de politiek, het maatschappelijk middenveld en de kerk.** Bescherming tegen geweld houdt de garantie van de territoriale integriteit van een land in. Een puur veiligheidsgericht begrip van vrede moet worden tegengesproken. Want rechtvaardige vrede ontstaat alleen waar naast een wapenstilstand ook vrijheid, perspectieven op gerechtigheid en een vredesbevorderende omgang met pluraliteit aanwezig zijn. Defensievermogen als onderdeel van een alomvattend veiligheidsbeleid ontleent zijn rechtvaardiging, zijn doel en ook zijn grenzen aan de vredeslogica. Omgekeerd kan de vredeslogica alleen terrein winnen waar de veiligheidslogica daarvoor de voorwaarden schept. Er moet worden geïnvesteerd in defensie, omdat deze dient ter bescherming van mensen, rechten en de openbare orde. Hoe belangrijk deze beschermingsopdracht ook is, er is een goed evenwichtsgevoel nodig bij de uitbreiding van de militaire capaciteiten. Defensie moet binnen de rechtsstaat blijven, ethisch verantwoord zijn en parlementair gelegitimeerd blijven. Er is behoefte aan wapenbeheersing, ontwapeningsperspectieven en zo groot mogelijke transparantie.

2. **Hybride oorlogsvoering, digitale desinformatie en cyberoperaties vragen om een breed begrip van veiligheid.** Het defensievermogen van de staat moet zowel in termen van hybride oorlogsvoering als cyberaanvallen in het Europese netwerk worden bekeken. Democratieën die...

zijn gericht op mondige burgers, zijn bijzonder kwetsbaar voor hybride oorlogsvoering. Veerkracht van het maatschappelijk middenveld, onderwijs en de bescherming van democratische discussies zijn daarom, naast defensievermogen, centrale taken van een preventief vredesbeleid. De kerk heeft de plicht om bij te dragen aan voorlichting en stelling te nemen tegen maatschappelijke polarisatie en (algoritmisches versterkte) radicalisering.

3. Een beleid van angst beschermt niet tegen terrorisme, het maakt het alleen maar sterker. Terrorismen is een reële bedreiging. Terroristische aanslagen mogen echter niet leiden tot het legitimeren van algemene beperkingen voor mensen die bescherming zoeken of minderheden, temeer omdat deze beperkingen, die vaak twijfelachtig zijn vanuit mensenrechtenoogpunt, nauwelijks geschikt zijn als middel om terroristische aanslagen te voorkomen. Dit geldt ethisch gezien des te meer omdat mensen die bescherming zoeken en minderheden bijzonder kwetsbaar zijn. In plaats daarvan zijn er gedifferentieerde preventiestrategieën nodig die zowel effectief zijn op het gebied van veiligheidsbeleid als verantwoord zijn vanuit het oogpunt van de mensenrechten. De kerken worden opgeroepen om dergelijke initiatieven te versterken en zich duidelijk te verzetten tegen populistische simplificaties. Polarisaties en polemieken, zoals die door sommige politieke actoren vaak na terroristische aanslagen worden gevoerd, dragen ertoe bij dat het gevoel van saamhorigheid naar de achtergrond verdwijnt. Er ontstaat een klimaat van angst. Dat is precies wat terrorisme beoogt. Daarentegen is het zaak om de verbindende factoren te versterken en de destructieve doelstellingen van terrorisme van welke aard dan ook resoluut tegen te gaan.

4. Politiek handelen moet dienen om de rechtsstaat te handhaven in plaats van de macht van de sterkste. De internationale

regelgebaseerde orde staat onder druk. Politiek die zich laat leiden door ethische principes en de mensenrechten centraal stelt in haar handelen, wordt door talrijke politieke actoren, ook in democratieën, bewust afgewezen, genegeerd of geïnstrumentaliseerd. Dat geldt ook voor het volkenrecht. De protestantse vredesethiek staat duidelijk voor het koppelen van politiek handelen aan het recht en voor een op mensenrechten gebaseerd buitenlands beleid. Hiertoe behoren ook de ondersteuning van multilaterale organisaties en het streven naar bindendheid bij de wereldwijde handhaving van het recht.

5. Klimaatrechtvaardigheid is een integraal onderdeel van het vredesbeleid. De vernietiging van ecologische grondslagen, de strijd om hulpbronnen en de ongelijke verdeling van de gevolgen van de klimaatcrisis en milieuvervuiling kunnen conflicten veroorzaken. Een rechtvaardige en duurzame wereldeconomie, een generatiegericht milieubeleid en internationale solidariteit zijn voorwaarden om ruimte voor creativiteit en vrijheid van nood voor de toekomst te waarborgen.

6. Het bezit van en het dreigen met het gebruik van kernwapens zijn in strijd met de geest van rechtvaardige vrede. Ethisch gezien is het verbieden van kernwapens vanwege hun verwoestende potentieel noodzakelijk. Het bezit van kernwapens kan echter, gezien de wereldwijde politieke verspreiding van deze wapens, politiek noodzakelijk zijn, omdat het afzien ervan een ernstige bedreiging voor individuele staten zou kunnen betekenen. Dit leidt tot een dilemma: welke optie ook wordt gekozen, de verantwoordelijken maken zich schuldig. Dit dilemma kan op dit moment niet worden opgelost. Het memorandum erkent het dilemma. Toch pleit het ervoor om binnen de NAVO initiatieven te ontwikkelen, zoals

Veiligheid kan permanent worden bedacht en georganiseerd zonder kernwapens.

7. Afgezien van bondgenootschappelijke verplichtingen bestaat er geen algemene ethische plicht tot noodhulp door wapenleveringen, maar wel de noodzaak om elk geval afzonderlijk te beoordelen. Bij een dergelijke afweging moet rekening worden gehouden met de politieke situatie en met het gevaar dat het argument van bijstand ook voor andere politieke doeleinden kan worden misbruikt. De gevolgen voor de eigen bevolking van zowel bijstand als het niet verlenen van bijstand moeten worden meegenomen in de ethische afweging. Als er wapens worden geleverd, moeten de criteria voor rechtvaardig geweld op analoge wijze worden toegepast. De beslissing om wapens te leveren en wapens te exporteren zal moeten worden getoetst aan de eis dat escalatie van het geweld wordt voorkomen.

8. Gemeenschappelijke veiligheid heeft het individu nodig. Wat betreft de kwestie van een algemene dienstplicht – bijvoorbeeld in de vorm van een sociale, civiele vredesdienst of een alternatieve militaire dienst – stimuleert het memorandum een maatschappelijk debat. In een steeds meer geïndividualiseerde samenleving moet opnieuw worden nagedacht over hoe gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor bescherming, voorzieningen en sociale cohesie kan worden georganiseerd. De protestantse vredesethiek ziet hier een kans om een nieuw bewustzijn voor het verband tussen vrijheid en gezamenlijkheid te versterken.

9. De inzet voor vredesopbouw en vredeswerk is voor christenen een onmisbare bijdrage aan een vreedzame samenleving. Vrede

Vredeseducatie geeft niet alleen kennis over conflicten en vrede, maar versterkt ook het vermogen om ethische beslissingen te nemen, bewust om te gaan met elkaar en maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen. Vredeswerk maakt op voorbeeldige wijze duidelijk dat en hoe vredesbevorderend handelen mogelijk kan zijn. Het nodigt uit om de vredesboodschap van het evangelie in het dagelijks leven na te leven en bevordert, samen met vredeseducatie, houdingen die helpen geweld te overwinnen en verzoening mogelijk maken – zowel op kleine als op grote schaal.

10. De kerk spreekt over hoop. De kerk is geen politieke beslissingsinstantie, maar begeleidt het publieke debat over oriëntatie met een theologische stem. Ze brengt het evangelie als perspectief van hoop in het gesprek: niet als kant-en-klare oplossing, maar als uitnodiging tot verantwoord handelen. De kerk herinnert aan de grenzen van het haalbare en aan de blijvende taak om gerechtigheid, vrede en behoud van de schepping met elkaar te verbinden. Ze sterkt allen die zich in de politiek, de samenleving en het maatschappelijk middenveld inzetten voor een leven in waardigheid. En zij herinnert eraan: vrede is meer dan veiligheid. Het begint met de houding van het hart – en groeit waar mensen zich samen inzetten voor een rechtvaardige en diverse samenleving.

Een bijdrage aan de gewetensvorming: aanleiding, context en opbouw van dit memorandum in het kader van de protestantse vredesethiek

Dit memorandum is bedoeld als protestantse bijdrage aan de oriëntatie in de controversiële kwesties rond vrede en oorlog. Het richt zich daarbij op de vorming van het geweten en de

Het aanscherpen van het ethisch beoordelingsvermogen van christenen. Op basis van de bijbelse overlevering, de reformatorische traditie en een theologische interpretatie van huidige criservaringen biedt het ethische criteria die individuen moeten ondersteunen bij hun oordeel en handelen in de kerk, de politiek en de samenleving. Daarmee wil het ook een bijdrage leveren aan het publieke debat. Daarbij worden complexe politieke situaties in al hun ambivalenties serieus genomen. Het memorandum geeft geen eenvoudige antwoorden. Het nodigt uit tot weloverwogen nadenken en moedigt aan tot verantwoordelijke besluitvorming. Dit vermogen om een eigen verantwoord oordeel te vormen staat haaks op de opvatting van al diegenen die menen met simplistische formules en populistische uitspraken duidelijkheid te kunnen scheppen. Daarentegen vertrouwt het memorandum op de kracht van het persoonlijke geweten en de gezamenlijke verantwoordelijkheid. Het is namelijk de taak van alle christenen om de vrede te dienen naar eigen vermogen: in de privésfeer, in de samenleving en in de politiek.

Het ideaal van rechtvaardige vrede in het licht van actuele uitdagingen

Het memorandum verduidelijkt en actualiseert het oecumenische model van rechtvaardige vrede, dat sinds het laatste vredesmemorandum van 2007 bepalend is voor het vredesethisch denken van de EKD. Rechtvaardige vrede is een proces waarin geweld afneemt en rechtvaardigheid toeneemt. Rechtvaardige vrede ontvouwt zich in vier dimensies: bescherming tegen geweld, bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden en het vredesbevorderende omgaan met pluraliteit. Deze vier dimensies staan

in een dynamische verhouding staan en elkaar beïnvloeden. Bescherming tegen geweld wordt beschouwd als een fundamenteel goed, omdat het gezien de directe bedreiging van lijf en leven nauwelijks denkbaar is dat de andere dimensies worden gerealiseerd. Bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden en omgang met pluraliteit zijn afhankelijk van het feit dat de dimensie van bescherming tegen geweld grotendeels wordt vervuld. Omgekeerd kan er alleen sprake zijn van duurzame en stabiele bescherming tegen geweld als rekening wordt gehouden met de drie andere dimensies.

Geweldloosheid is voor christenen een ethisch principe dat niet gekoppeld is aan politieke opportuniteit. Toch is het afzien van geweld niet in elke situatie dwingend. Dat komt omdat we weliswaar leven in het perspectief van de door God gegeven hoop op vrede, maar tegelijkertijd in een wereld die verlossing nodig heeft. Mensen kunnen in vrede samenleven. Maar ze hebben het potentieel om te vernietigen. Theologisch komt dit tot uiting in het begrip 'zonde'. Het evangelie heeft de wet nodig om de escalatie van vernietiging tegen te gaan, net zoals de wet het evangelie nodig heeft om niet in destructie te vervallen. Ook staats- en interstatelijk handelen worden daarom door het recht gereguleerd. Om dit recht te handhaven kan tegengeweld nodig zijn.

Dit tegengeweld wordt samengevat in het begrip 'rechtshandhavend geweld'. Rechtshandhavend geweld is aan zeer strenge voorwaarden gebonden. Het mag alleen als 'ultima ratio' worden toegepast, dus wanneer alle geweldloze middelen zijn uitgeput. Bovendien moet het proportioneel zijn en met het oog op vredeshandhaving worden toegepast. Het ethische begrip 'rechtshandhavend geweld' onderscheidt zich daarmee zowel van de pa-

zifisme in de zin van absolute geweldloosheid, noch van een legitimering van militair geweld als regulerend instrument. Christelijk pacifisme is als algemene politieke theorie ethisch niet te rechtvaardigen. Het moet echter worden gewaardeerd als uitdrukking van een individuele gewetensbeslissing. Christelijk pacifisme is een uitdrukking van beleefde vroomheid. En het is een politieke impulsgever die het ideaal van vrede als leidraad voor staatsoptreden levend houdt.

Met deze opzet vertaalt het memorandum vier fundamentele overtuigingen van het christelijk geloof naar het domein van de vredesethiek: 1. Jezus Christus heeft geleerd om volledig af te zien van geweld. 2. Zijn gebod van naastenliefde en vijandliefde is ons ethisch leidend principe. 3. Ieder mens is een gelijkwaardig schepsel van God. 4. We leven in een onverloste wereld.

Met het ideaalbeeld van 'rechtvaardige vrede' verbindt de protestantse vredesethiek de hoop op eeuwige vrede met de bevestiging van een wereldlijke orde die geweld indien nodig met dwangmaatregelen inperkt. Het ideaalbeeld wordt niet gezien als een haalbaar doel, maar dient als oriëntatie in het spanningsveld tussen geloofshoop en wereldlijke bedreiging.

Over de opbouw van dit memorandum

Het memorandum houdt rekening met de veelzijdige en bovendien snel veranderende uitdagingen van een protestantse vredesethiek. Het sluit aan bij de traditie van de twee memoranda uit 1981 en 2007 en de verdere vredesethische

van de EKD en de Bond van Evangelische Kerken in de DDR en bouwt voort op de argumentatie die daarin wordt gebruikt.

De theologische grondslag waarmee de Schrift in hoofdstuk 1 begint, vormt hierop geen uitzondering. Juist in de protestantse theologie is altijd vastgehouden dat de basiscoördinaten van het geloof weliswaar hetzelfde blijven – dat wil zeggen de belijdenis van God als Schepper, Verzoener en Verlosser; het onderscheid tussen Gods handelen en het handelen van de mens; de mens als beeld van God en als zondaar die rechtvaardigende genade nodig heeft –, maar dat de concrete betekenis van deze fundamentele overtuigingen voor elke tijd opnieuw moet worden gevonden. Het eerste hoofdstuk tracht dan ook een oriënterend theologisch-ethisch fundament te leggen voor het vormen van een oordeel. Dit hoofdstuk verduidelijkt in het bijzonder ook het leidende principe van rechtvaardige vrede, dat sinds 2007 als heuristisch model centraal staat in de vredesethische oordeelsvorming van de EKD.

Hoofdstuk 2 gaat uitgebreid in op de nieuwe ontwikkelingen en constellaties die een aanpassing en voortzetting van de huidige vredesethiek noodzakelijk maken. Het baseert zich daarbij grotendeels op de uit de sociale ethiek bekende driestappenmethode zien – oordelen – handelen en schetst altijd eerst de nieuwe uitdagingen, voert vervolgens een beoordeling uit vanuit het perspectief van het model van rechtvaardige vrede en doet dan concrete aanbevelingen voor actie, voor de politiek en het maatschappelijk middenveld, maar ook voor het concrete vredesethische engagement van de kerk.

Hoofdstuk 3 pakt het anders aan. Hier worden de concrete vraagstukken behandeld die al geruime tijd de protestantse vredesethiek bezighouden: de kwestie van nucleaire afschrikking, wapenexport en wapenleveranties, dienstplicht en gewetensbezwaar, en de rol van christenen in de strijdkrachten. Tegen de achtergrond van de huidige ontwikkelingen ligt de nadruk hier op het voortzetten van de door de kerk vastgestelde richtlijnen en het toepassen daarvan op de huidige uitdagingen.

In hoofdstuk 4 richt de argumentatie zich op de bijzondere bijdrage die de kerk en het christendom, christenen en christinnen kunnen leveren aan een vreedzame samenleving. Daarbij wordt ook ingegaan op de mogelijkheden van christelijke spiritualiteit.

Gezien de veelzijdige en steeds weer nieuwe conflictsituaties, maar ook gezien de eigen geloofsgrondslagen, kan een protestants-ethisch standpunt over vragen van vredesethiek nooit een tijdloos geldig antwoord geven. Het is veeleer bedoeld om individuen in staat te stellen een gefundeerd oordeel te vellen in een verantwoordelijke samenleving. In die zin beschouwt het memorandum zichzelf als een fundamentele leidraad voor vredesethiek.

1. Rechtvaardige vrede als leidraad voor een eigentijdse protestantse vredesethiek

1.1. De basiscoördinaten van vredesethisch beoordelingsvermogen: geweldloosheid, zonde, verzoening

(1) **Het aanscherpen van het vredesethisch beoordelingsvermogen is een onmisbaar onderdeel van het christendom.** Dienovereenkomstig moeten de impulsen van dit memorandum van de Evangelische Kerk in Duitsland helpen bij het vormen van een oordeel over de centrale kwesties van oorlog en vrede in de kerk, de politiek en de samenleving. Hoewel het memorandum ook concrete aanbevelingen bevat, staat de vredesethische afweging centraal. De hier gepresenteerde overwegingen en argumenten moeten dus bijdragen aan het ondersteunen van individuen in hun respectieve verantwoordelijkheidsgebieden en op hun respectieve werkerreinen om de vrede te dienen, namelijk in hun concrete handelen en in hun inzet voor de structuren en instellingen van een rechtvaardige samenleving. Ze willen helpen om overhaaste, door de illusie van eenduidige oplossingen ingegeven verkeerde beslissingen te voorkomen. Ze zien zichzelf als een bijdrage van de Evangelische Kerk aan de publieke discussie over vrede en conflict. En ze moeten richting geven in politiek uitdagende tijden. De politiek, het vredeswerk en de veiligheidstroepen zijn bijzonder belangrijke gebieden waarop christenen een verantwoordelijkheid hebben op het gebied van vredesethiek. Maar het opkomen voor vrede gaat veel verder dan dat. Het omvat ook het handelen in het privéleven, in het beroepsleven en in het economische en culturele leven, in het maatschappelijk middenveld en in de kerken. Dit memorandum

richt zich tot christenen in al deze actiegebieden.

(2) Het gaat erom het evangelie kritisch te laten gelden ten opzichte van vermeende vanzelfsprekendheden en zo bij te dragen aan het aanscherpen van het ethisch beoordelingsvermogen. Het eigen handelen moet worden aangetoond als het gevolg van een bewuste, op redenen gebaseerde beslissing, niet als het gevolg van een onvermijdelijke noodzaak of als een uiteindelijk contingente reactie op een dilemma. **Alleen als men zelf met aantoonbare redenen beslist, handelt men uit verantwoordelijkheid.** Verantwoordelijkheid nemen voor het eigen handelen betekent een beslissing nemen met de nodige zelfdistantie en na afweging van de verschillende, voor het oordeel relevante perspectieven. Het betekent ook dat men deze beslissing voor zijn eigen geweten kan verdedigen. Voor protestantse christenen vloeit de maatstaf voor een dergelijke afweging namelijk voort uit de fundamentele overtuigingen van het geloof, die tegelijkertijd het geweten leiden.

(3) **De protestantse vredesethiek gaat uit van het primaat van geweldloosheid.** Op grond van dit primaat hebben civiele mechanismen voor geweldloze conflictoplossing, vredesopbouw en verzoening, evenals geweldloze preventieve, beschermende en nabewerkende maatregelen, ethisch gezien altijd voorrang op het gebruik van geweld. Dit primaat van geweldloosheid, ook op politiek gebied, werd in het protestantisme pas duidelijk onderkend onder de indruk van de gruwelen van twee wereldoorlogen. De kritische verwerking van alle gewelddaden die ook in naam van het evangelische geloof zijn gepleegd, is nog steeds gaande. Tegenwoordig vormt het ethische primaat van geweldloosheid echter de gemeenschappelijke

dezelfde overtuiging in de protestantse kerken. Dit leerproces heeft geleid tot een nieuwe accentuering van de bijbelse boodschap, waarin nu Jezus' boodschap van geweldloosheid centraal staat. Van hieruit worden de andere bijbelse overleveringen geïnterpreteerd.

(4) De ethiek van het navolgen van Jezus in het kader van de Bergrede en het idee van een door Christus in geweldloosheid geschonken vrede tussen mens, God en medemens vormen de kern en de belangrijkste bron voor het evangelische vredesbegrip. Beide worden vaak in verband gebracht met het bijbelse *shalom*, dat staat voor een alomvattend beeld van vrede. Andere belangrijke oriëntatiepunten vloeien voort uit de theologische leidbeelden van naastenliefde en vijandliefde, evenals uit de overtuiging dat ieder mens een gelijkwaardig schepsel van God is. **De visie en de hoop van de christelijke vredesethiek is een vrede die wederzijds respect en rechtvaardige verhoudingen mogelijk maakt. Het is een toestand waarin "gerechtigheid en vrede elkaar kussen", zoals in Psalm 85:11 staat.**

(5) De bijbelse vredesbeloften zijn gericht op het eschatologische koninkrijk van God, waarin lijden en nood, vergankelijkheid en egocentrisme definitief zullen worden overwonnen. **Deze vrede kan niet door de mens worden bereikt, maar de belofte ervan geeft christenen richting in hun streven naar vrede, overal waar zij verantwoordelijkheid nemen voor anderen en daarmee ook voor de gemeenschap.** Uit het voorbeeld van Jezus putten christenen de kracht en de motivatie om te handelen voor een wereld waarin de tekenen van het komende koninkrijk van God zichtbaar worden. En toch weten ze dat de vrede,

die in de wereld kan worden bereikt, blijft achter bij wat in Christus al is begonnen en pas volledig zal plaatsvinden in het komende koninkrijk van God. "Ik laat jullie vrede na, ik geef jullie mijn vrede. Ik geef jullie niet zoals de wereld geeft. Laat je hart niet schrikken en wees niet bang", zegt Christus in het evangelie van Johannes (Johannes 14:27). De vrede waar Christus voor staat, kan de mens niet uit eigen kracht tot stand brengen. Die vrede kan niet alleen door menselijke rede, planning of macht worden bereikt. Want de mens is een schepsel, geen schepper. Vrede blijft een geschenk van God, het welslagen ervan ligt uiteindelijk in Gods hand.

(6) Uit deze overtuigingen volgt een houding van zelfbeperking en nederigheid, die beschermt tegen overdreven verwachtingen en tegen aanmatigheden die gemakkelijk kunnen ontaarden in totalitair gedrag. **Wie zichzelf als schepsel beschouwt, kan zijn eigen positie niet als absoluut beschouwen. Hij is zich bewust van zijn beperkingen en moet zich laten bevragen.** Schepsel zijn betekent niet alleen beperking, maar ook relatie. Want wie de ander ook als schepsel erkent, moet diens visie serieus nemen en bereid zijn om zich in wederzijdse uitwisseling te laten corrigeren. Deze wederzijdse erkenning opent ruimte voor vreedzame verstandhouding, omdat ze gericht is op dialoog en het afzien van heerschappij. Het vertrouwen op de verzoenende geest van God, die menselijk handelen draagt en transformeert, maakt vrij om met moed en tegelijkertijd met bescheidenheid voor vrede op te komen – niet uit zelfverheffing, maar in vertrouwen op God. In deze houding wordt de ethische verantwoordelijkheid van de mens verbonden met de hoop op Gods effectieve aanwezigheid in een wereld die behoefte heeft aan vrede.

(7) **Christelijk vredeshandelen vindt plaats in het al en nog-niet tussen de eschatologische verwachting van vrede en de uitdagingen die zich voordoen in een wereld die gekenmerkt wordt door vrijheid en mogelijkheden tot ontplooiing in een vertrouwensvolle en geweldloze samenleving, maar ook door boosaardigheid, geweld en egoïsme.** Een onverbloemde blik op de ontoereikendheid en ondoorgrondelijkheid van de wereld behoort daarom evenzeer tot de basiselementen van de christelijke vredesethiek als de oriëntatie op het primaat van geweldloosheid en het inzicht dat duurzame vrede meer moet zijn dan alleen het zwijgen van de wapens. De bijbelse verhalen over de broedermoord door Kaïn, het brute optreden van de Egyptische farao tegen de Israëlieten, de door Herodes bevolen kindermoord in Bethlehem en de kruisiging van Jezus op Golgotha laten op archetypische wijze zien hoe mensen tot geweld in staat zijn – zelfs als ze denken in naam van God te handelen. Het is geen toeval dat aan het einde van het verhaal van de zondvloed de summiere opmerking staat dat de gedachten en neigingen van het menselijk hart vanaf de jeugd slecht zijn (Genesis 8:21). Het verbond dat God sluit met Noach en alle levende wezens, stelt een universeel teken van hoop tegenover de ervaring van menselijk geweld. En het geeft de ethische maatstaf voor de mens: omdat God zich verplicht tot het behoud van het leven, worden ook mensen opgeroepen om het leven te beschermen en de aarde niet aan vernietiging over te leveren.

(8) **Het theologische begrip 'zonde' herinnert ons eraan dat we ons bewust moeten blijven van het destructieve potentieel van menselijk handelen.** Dit begrip is in veel opzichten gebanaliseerd, waardoor men nauwelijks meer weet waarvoor het staat.

de christelijke traditie staat en waarom het zo'n belangrijke rol speelt in de taal van de eredienst en de vroomheid. In zijn diepere dogmatische betekenis beschrijft de zonde niet alleen moreel wangedrag van de mens, maar ook een fundamentele wanorde van het hart, namelijk het onvermogen of de onwil om het eigen leven te vormen vanuit de belofte en aanspraak van God. De zonde komt tot uiting in het feit dat de mens het gevaar loopt zichzelf, zijn belangen en zijn egoïsme tot maatstaf te maken, in plaats van vanuit het vertrouwen in God, de Schepper, Verzoener en Verlosser, andere mensen te erkennen als gelijkwaardige kinderen van God, zich in navolging van Christus in dienst te stellen van de verzoening en in de hoop op Gods koninkrijk mee te werken aan de verbetering van de levensomstandigheden.

(9) Het tweede verzoek van het Onze Vader – "Uw wil geschiede, zoals in de hemel, zo ook op aarde" – is een uitdrukking van de hoop dat deze vervreemding van God overwonnen zal worden. Tegelijkertijd benoemt het de centrale uitdaging van het geloof, namelijk het probleem dat de menselijke wil en de goddelijke wil niet overeenkomen. In termen van vredesethiek betekent dit: de weigering om volgens Gods belofte te leven, leidt tot structuren die gekenmerkt worden door heerschappij, angst en geweld. **Alleen waar mensen leren zichzelf niet als heersers maar als ontvangers te zien, kan er vrede ontstaan die niet gebaseerd is op overheersing maar op verzoening.** Het Onze Vader weet dat de houding van vrede stichtend en vredesbehoudend navolgen, gezien de vele uitdagingen, beperkingen en tegenstrijdigheden van de wereld, altijd in gevaar is. In het gebed van het Onze Vader kan de kracht ontstaan om zich aan de wil van God te onderwerpen.

(10) Zo begrepen drukt het begrip zonde uit wat de bron van haat en geweld vormt: de weigering van de mens om zichzelf en elke medemens als schepsel van God te respecteren. Het gevolg hiervan is minachting voor gerechtigheid, het met geweld opleggen van de eigen visie en het negeren van de behoeften van anderen. Juist de protestantse traditie heeft daarom het belang van de wet benadrukt om het destructieve geweld van de mens in te dammen. **De wet ontleent zijn doel en vorm aan het evangelie en rekent op het vermogen van de mens om geweld te gebruiken.** Tot ver in het heden was het voor de protestantse theologie duidelijk dat de wet tot uiting komt in het wereldlijke recht, dat wordt uitgevaardigd door de door God ingestelde autoriteiten. De hedendaagse protestantse ethiek is hier voorzichtiger en stelt het wereldlijke recht niet langer gelijk aan de goddelijke wet. Evenzo is het idee van de aan het recht gebonden staat in de plaats gekomen van de door God ingestelde autoriteiten. Het basisidee van de moderne politieke orde, namelijk dat het de taak is van de openbare instellingen met het geweldsmonopolie om geweld tegen te gaan door het recht te verdedigen, komt echter overeen met de betekenis die de reformatoren aan de wet hadden toegekend. In het besef dat ook door de staat gelegitimeerd geweld niet immuun is voor misbruik of voor een escalatie van geweld door een spiraal van wraak en vergelding, benadrukt de protestantse politieke ethiek vandaag de dag: Elke met geweld gepaard gaande handeling moet gebonden zijn aan het recht en het doel daarvan, namelijk het tot stand brengen en handhaven van een rechtvaardige, duurzame orde voor iedereen – zowel nationaal als internationaal.

(11) Tegenover de macht van de zonde stelt het verhaal van de zondvloed het

"Toch" de genade van God: God wil de aarde voortaan niet meer vervloeken omwille van de mens. Hij sluit een verbond met de mensen als uitdrukking van Gods trouw en genade, maar ook als oproep om zich aan de geboden te houden. De herinnering aan dit verbond is de bron voor menselijk vredeshandelen. De oriëntatie op het vreedzaam samenleven van verschillende volkeren in verschillende gebieden, zoals dat in het eerste boek van Genesis wordt ontwikkeld, vormt ook vandaag de dag nog een waardevolle maatstaf voor de internationale samenwerking (Genesis 10). Met het getuigenis van de opstanding van de gekruisigde zet God definitief een grens aan de vernietigende macht van de dood en het doden. In plaats daarvan komen de belofte van een nieuwe schepping en de hoop op eeuwige vrede. In Jezus, zijn oproep tot verzoening en geweldloosheid en zijn aandacht voor degenen die aan de rand van de samenleving staan, lijkt deze eschatologische hoop al te schijnen. **Wie Jezus volgt, is door God geroepen en bekwaam om vrede na te streven: "Streef naar vrede met iedereen en naar heiliging, zonder welke niemand de Heer zal zien!" (Hebreeën 12:14).** Christenen zijn geroepen om als boodschappers van verzoening te werken:

„Wij zijn dus nu ambassadeurs van Christus, want God door ons vermaant; zo smeken wij nu in plaats van Christus: laat u verzoenen met God!" (2 Korintiërs 5:20).

(12) Een handelen dat gericht is op het overwinnen van vijandschap en haat; een orde waarin het recht het geweld en de destructiviteit van de mens inperkt en daartoe indien nodig ook dwangmaatregelen neemt; een gemeenschap waarin rechtvaardige ontwikkelingsmogelijkheden voor iedereen

die het welzijn van iedereen voor ogen heeft – voor dit ideaalbeeld van samenleven staat in de christelijke vredesethiek het begrip 'rechtvaardige vrede'. **Het ideaal van rechtvaardige vrede vormt de horizon van de christelijk-politieke verantwoordelijkheid voor vrede.** Het geeft richting aan het handelen en put daarbij belangrijke impulsen uit de vredesbelofte van het geloof, waarbij deze vredesbelofte het doel is dat niet kan worden bereikt, maar wel moet worden nagestreefd.

(13) Wat betekent het voor christenen om ambassadeurs van vrede te zijn? Hoe kunnen de rechtsstaat en het primaat van geweldloosheid concreet vorm krijgen in het navolgen van Jezus en in een wereld vol geweld, als christenen zich actief willen inzetten voor vrede? **In bepaalde gevallen staan het verbod op doden uit het vijfde gebod, dat in de Bergrede wordt geradicaliseerd met het gebod om ook je 'vijanden' lief te hebben (Matteüs 5:44), en het gebod om je naaste te beschermen, dat tot uiting komt in de heerschappij van de wet, met elkaar in conflict.** Het gebod om je naaste te beschermen kan namelijk noodzakelijk maken om, indien nodig, met dreiging en gebruik van geweld, degenen in toom te houden die het leven, de vrijheid of de bezittingen van medemensen bedreigen. De naasten kunnen daarbij, zoals de Jezus van Matteüs in de toespraak over het laatste oordeel benadrukt, ook precies diegenen zijn aan wie men niet in de eerste plaats denkt (Matteüs 25,37-40), namelijk degenen die aan de rand van de samenleving staan.

(14) Op de vragen die rijzen in verband met het conflict tussen enerzijds het streven naar geweldloosheid en anderzijds de plicht om onze naasten te beschermen in een

gewelddadige wereld enerzijds – zijn in de traditie van de christelijke gemeenschappen verschillende en vaak ook controversiële antwoorden gegeven. De pacifistische bewegingen binnen alle christelijke kerken, maar vooral die kerken die zich sinds de Reformatie als zogenaamde vredeskerken hebben gevestigd, hebben op een bijzondere manier het gebod van geweldloosheid voor christenen op de voorgrond geplaatst, zij het in een breed spectrum van concrete gradaties en standpunten. Een belangrijke traditie roept op dat christenen in principe geweldloos moeten leven. Hun vertegenwoordigers houden vast aan het standpunt dat christenen om gewetensredenen zelf geen geweld mogen gebruiken. Toch erkennen zij dat de staat in bepaalde gevallen geweld met tegengeweld moet beperken of indammen. Zij eisen echter dat christenen niet aan dit gebruik van geweld deelnemen. Tegen de achtergrond van de Duitse geschiedenis in de eerste helft van de 20e eeuw vond deze traditie aanvankelijk veel weerklank in de protestantse kerken in Duitsland, waar men zich in de Bondsrepubliek inzette voor dienstweigering, ook in vredetijd, en in de DDR voor de mogelijkheid om als bouwmilitair in het leger te dienen. Deze traditie werd vervolgens in de jaren zeventig en tachtig door de vredesbeweging in Oost- en West-Duitsland overgenomen en verder ontwikkeld. Ze kwam tot uiting in initiatieven van de kerk en het maatschappelijk middenveld, in het conciliaire proces voor gerechtigheid, vrede en behoud van de schepping en de daarmee samenhangende oecumenische bijeenkomsten, in het initiatief

"Veiligheid opnieuw bekijken" en talrijke andere kerkelijke groeperingen, en in het bijzonder in het voortdurende evangelische vredeswerk. **Pacifistisch georiënteerde initiatieven**

fungeren als politieke impulsgevers die vrede als leidend principe voor overheidsoptreden levend houden en zijn tegelijkertijd een uiting van beleefde vroomheid. In deze dubbele functie verdienen ze kerkelijke steun en erkenning – zowel als spirituele praktijk als bijdrage aan een vredesgerichte politieke cultuur.

(15) Daarentegen verwerpen andere christelijke tradities geweld te allen tijde en in elke situatie en eisen zij dat geweld niet langer een politiek middel mag zijn. Deze positie is in de 20e eeuw door de historische vredeskerken steeds sterker in de internationale oecumene naar voren gebracht. **Dergelijke radicaal-pacifistische tradities roepen op om afstand te nemen van een politiek die onder bepaalde omstandigheden geweld als een legitiem middel beschouwt.** Legitieme middelen zijn in deze tradities alleen vormen van civiele conflictbeheersing, civiel verzet, actieve geweldloosheid en sociale verdediging, zelfs als er gevaar bestaat voor het eigen leven of dat van anderen.

(16) Al deze verschillende pacifistische tradities hebben een belangrijke functie voor de samenleving en ook voor de protestantse kerken. **De houding van categorische geweldloosheid houdt de christelijke hoop op de komst van Gods koninkrijk als een koninkrijk van vrede levend en kan dus worden opgevat als een symbolische daad.** Ze wijst steeds weer op de potentiële afgrondelijkheid van elke vorm van geweld, ze is een doorn in het oog van al diegenen die lichtzinnig gewelddadige maatregelen rechtvaardigen, ze roept op tot een gevoelige perceptie van latente en openlijke militariseringsprocessen in onze samenleving.

(17) Bij de ethische beoordeling van het categorisch afzien van geweld moet echter duidelijk zijn dat radicale geweldloosheid alleen een ethische keuze kan zijn van individuen of kerkelijke gemeenschappen. Het heeft een bijzondere betekenis vanwege het signaal dat het afgeeft – ook in de oecumene. **Als universele politieke ethiek kan het pacifisme van het categorisch afzien van geweld ethisch niet worden gelegitimeerd.** De pacifistische tradities verwijzen steeds weer naar opmerkelijke en bedenkelijke voorbeelden van succesvolle geweldloze verzetsacties en sociale verdediging, niet alleen in het geval van compromisbereide regimes, maar ook in het licht van acute onderdrukking. Een van de bemoedigende voorbeelden van oecumenische samenwerking is dat christelijke initiatieven op dit gebied met enig succes actief zijn. Het is echter problematisch om deze voorbeelden tot algemene norm te verheffen. Autoritaire regimes vinden namelijk meestal effectieve methoden om burgerlijk verzet te onderdrukken. Maar bovenal hebben de voorbeelden meestal betrekking op acties die gericht waren tegen de eigen repressieve regering of op de-escalatie na een reeds plaatsgevonden invasie. Bij de verdediging tegen een bezettingsmacht en in het bijzonder bij de verdediging van staatsgrenzen zijn de kansen op succes van geweldloos verzet echter empirisch nauwelijks te bewijzen.

(18) In zoverre moet men het eens zijn met de verklaring van de EKD-synode van 2019 dat een blik op de conflicten in de wereld ook mondiale economische verdelingsvraagstukken, de klimaatcrisis en maatschappelijke uitdagingen moet omvatten. Kritiek verdient echter dat hier de grenzen van civiele conflictbeheersing en de noodzaak van een ethiek van rechtshandvend geweld worden verdoezeld. Ons vredeshandelen

is weliswaar altijd gericht op het koninkrijk van God, maar we blijven in een wereld die verlossing nodig heeft, waarin altijd rekening moet worden gehouden met actoren die inzetten op het recht van de sterkste en dus juist niet op de kracht van het recht en de beschaving. **Geweld moet worden beteugeld – indien nodig met tegengeweld – zonder echter het doel van het overwinnen van geweld uit het oog te verliezen.**

(19) Mensen moeten zowel in hun vredesbevorderende als in hun vredesbedreigende potentieel worden gezien. Dat vraagt om waakzaamheid. In onze verlossingsbehoefte werkelijkheid zullen er altijd actoren zijn die om verschillende redenen bewust vredesordeningen en levensbevorderende structuren ondermijnen of vernietigen – zelfs in het geval van de beste preventie en het meest vastberaden gebruik van civiele conflictbeheersingsmiddelen. **De hier ontwikkelde theologische vredesethiek houdt daarom zowel de onvoorwaardelijke voorrang van geweldloosheid in het oog als de noodzaak om op bedreigingen te reageren met een verantwoord veiligheidsbeleid, dat ook gewelddadige maatregelen kan omvatten.**

(20) **De overwegingen sluiten direct aan bij de basisinzichten van het oecumenische model van rechtvaardige vrede.** De daar ontwikkelde dimensies en criteria van rechtvaardige vrede worden hier echter voortgezet. Want ook al staan de basisprincipes van christelijke verantwoordelijkheid voor vrede vast, toch moet steeds opnieuw worden gevraagd hoe deze basisinzichten richting kunnen geven aan de respectieve situaties en uitdagingen. Daarbij is het onvermijdelijk dat nieuwere problemen niet alleen tot actualisering leiden,

maar ook tot aanpassingen leiden. Vredesethisch beoordelingsvermogen, dat is gebaseerd op rechtvaardige vrede, is een proces van voortdurende ontwikkeling. Hieronder wordt daarom eerst gekeken naar de criteria voor rechtvaardige vrede, zoals die in 2007 zijn ontwikkeld. Tegen deze achtergrond zullen vervolgens de noodzakelijke verduidelijkingen en verdere ontwikkelingen worden belicht (zie hieronder, hoofdstuk 1.2 en 1.4) en worden toegepast op concrete, actuele problemen (zie hieronder, hoofdstuk 2 en 3).

1.2. Bescherming tegen geweld, bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden, vredesbevorderende omgang met pluraliteit: nieuwe accenten in de dimensies van rechtvaardige vrede

(21) **Het leidende principe, zoals dat wordt uiteengezet in het memorandum 'Leven vanuit Gods vrede – zorgen voor rechtvaardige vrede' uit 2007, vormt de maatstaf voor het vormen van een oordeel over vredesethiek in de Evangelische Kerk.** Het verbindt de voortdurende afstemming van persoonlijk en politiek handelen op het doel van het overwinnen van geweld met het besef van de diepe ambivalentie van het menselijk bestaan. Rechtvaardige vrede wordt opgevat als een proces van afnemend geweld en toenemende rechtvaardigheid met als doel een alomvattende orde van rechtvaardig samenleven.

(22) **Vrede wordt in het model van rechtvaardige vrede gekenmerkt als een samenhang van vier verschillende dimensies, namelijk bescherming tegen geweld, bevordering van vrijheid, vermindering van nood en erkenning van culturele diversiteit. De laatste twee dimensies worden**

in dit memorandum opnieuw geformuleerd als het wegwerken van ongelijkheden en het bevorderen van vrede door pluraliteit. De vier dimensies beschrijven geen van elkaar geïsoleerde actiegebieden, maar staan in een dynamische, onderling afhankelijke wisselwerking. Samen vormen ze het normatieve kader voor een vredesethiek die betrekking heeft op de hele mens en zijn sociale en politieke levensomstandigheden. Binnen hun ethische horizon en criteriumstructuur kunnen concrete beslissingen op het gebied van politiek, kerk en burgermaatschappij worden beoordeeld. Het model van rechtvaardige vrede is daarbij geen afgerond concept, maar veeleer een voortdurend te ontwikkelen heuristisch die de complexe en multidimensionale problemen waarmee de vredesethiek te maken heeft, hanteerbaar kan maken.

(23) De dimensie van bescherming tegen geweld omvat niet alleen de bescherming van individuele lichamelijke integriteit, maar omvat ook uitdrukkelijk het behoud van het staatsmonopolie op geweld en de territoriale integriteit van staten. Wanneer de soevereiniteit van een staat door externe agressie wordt ondermijnd, komt ook de bescherming van mensenrechten, maatschappelijke orde en rechtsstatelijke structuren ernstig in gevaar. Territoriale integriteit is een voorwaarde voor het handelingsvermogen van een staat in het belang van het algemeen welzijn en daarmee ook voor zijn vermogen om de andere dimensies van rechtvaardige vrede – vrijheid, het wegwerken van ongelijkheden en het bevorderen van vrede door pluraliteit – te waarborgen. De schending van staatsgrenzen door geweld of dwang vormt daarom een ernstige bedreiging, niet alleen voor het volkenrecht, maar ook voor de binnenlandse vrede. Bescherming tegen dergelijk geweld is een fundamentele functie

het staatsmonopolie op geweld en in internationaal verband een centraal doel van collectieve veiligheidssystemen. Territoriale bescherming is daarom geen doel op zich, maar dient ter bescherming van de bevolking tegen willekeurig bestuur, rechteloosheid en het verdwijnen van veilige levensomstandigheden. Vanuit het perspectief van de vredesethiek is het daarom legitiem om maatregelen te nemen die gericht zijn op het afweren van dergelijke agressie – altijd onder voorbehoud van rechtshandhavend geweld met zijn strenge ethische criteria. Wanneer de territoriale integriteit wordt verdedigd, gaat het in de eerste plaats niet om nationale machtsbelangen, maar om de voorwaarde voor een rechtvaardige en dus ook duurzame vrede.

(24) Het bevorderen van vrijheid als onderdeel van rechtvaardige vrede sluit aan bij een fundamenteel principe van het protestantse begrip van vrijheid: **vrijheid betekent niet dat het individu naar eigen goeddunken kan doen en laten wat hij wil. Vrijheid veronderstelt altijd een sociale wereld. Niemand kan in zijn eentje vrij zijn. Het bevorderen van vrijheid heeft daarom van meet af aan betrekking op het samenleven in de gemeenschap, zowel nationaal als internationaal.** Als dimensie van rechtvaardige vrede verbindt deze opvatting van vrijheid in gemeenschap twee basisrichtingen van menselijke vrijheid: negatieve vrijheid als bescherming tegen ongeoorloofde inmenging in het persoonlijke leven en positieve vrijheid als het vermogen en de mogelijkheid om het eigen leven zelf te bepalen. Beide aspecten staan niet met elkaar in concurrentie, maar vullen elkaar aan. Ze vinden hun ethische verwevenheid in het concept van communicatieve vrijheid, dat vrijheid niet als een puur individueel goed beschouwt, maar als een relationeel gebeuren. Vrijheid wordt uitgeoefend in samenleven, erkend in de uitwisseling met anderen.

en door middel van wederzijds begrip verantwoordelijk voor. In dit perspectief betekent het bevorderen van vrijheid niet alleen het terugdringen van staatscontrole en repressie, maar ook het versterken van sociale, culturele en structurele omstandigheden die mensen in staat stellen om hun vrijheid daadwerkelijk te gebruiken. Hiertoe behoren onderwijs, gezondheidszorg, rechtsbescherming, toegang tot informatie en deelname aan politieke processen. Het gaat dus om het vermogen om mee te werken aan de vormgeving van de gemeenschap. Deze vrijheid heeft altijd ook betrekking op het welzijn van anderen. Ze vindt haar grenzen waar ze leidt tot uitsluiting, betutteling of vernietiging van de sociale cohesie. Een liberale vredesorde leeft ervan dat mensen zich bewust zijn van hun vrijheid, er verantwoordelijk gebruik van maken en bereid zijn anderen in hun vrijheid te erkennen. Kortom: het gaat erom vrijheid in de gemeenschap vorm te geven.

(25) De dimensie 'vermindering van nood', die in de bijbelse traditie nauw verbonden is met het begrip gerechtigheid, blijft onmisbaar voor een protestantse vredesethiek. Deze formulering kan echter verkeerd worden begrepen als een uiting van betuttelende noodhulp, die zich beperkt tot de elementaire middelen om te leven. Dit is herhaaldelijk bekritiseerd in de internationale oecumenische discussie. Daarom wordt deze dimensie hier, in navolging van de formulering van de 17 *Sustainable Development Goals* van de Verenigde Naties (SDG's), aangeduid als 'vermindering van ongelijkheid'. **Vermindering van ongelijkheid raakt aan de vraag naar de structurele voorwaarden voor een rechtvaardig samenleven, evenals aan die naar de mondiale economische machtsongelijkheid die armoede, uitsluiting en ecologische vernietiging in de hand werkt. Het wegwerken**

ongelijkheden is dus gericht op participatie-, empowerment- en verdelingsrechtvaardigheid.

(26) Op het gebied van het terugdringen van ongelijkheid – niet in de laatste plaats in het kader van de wereldwijde oecumene – brengen de kerken een uitgebreide en historisch gegroeide expertise in met betrekking tot de lokale omstandigheden. Door netwerken zoals Brot für die Welt, kerkelijke ontwikkelingssamenwerking, oecumenische vredesprocessen en de begeleiding van transformatieconflicten door kerkelijke initiatieven beschikken zij over concrete ervaringen met het waarborgen van rechtvaardigheid, zelfs onder omstandigheden van gewelddadige escalatie, een beperkte civiele samenleving en een broze rechtsstaat. Van hieruit kunnen belangrijke impulsen worden gegeven voor een uitgebreide uitwerking van de vraagstukken in de context van het terugdringen van ongelijkheden, die in dit memorandum slechts in grote lijnen worden geschetst.

(27) Het terugdringen van ongelijkheid verwijst naar de sociale en economische kant van vrede. Want als mensen voortdurend lijden onder existentiële ontberingen en worden getroffen door armoede, honger, ontoereikende gezondheidszorg, uitbuiting, uitsluiting of een gebrek aan onderwijs, kan er geen duurzame vrede ontstaan. **Voor vrede zijn rechtvaardige levensomstandigheden nodig die participatie mogelijk maken, sociale zekerheid garanderen en perspectieven bieden. Het verminderen van ongelijkheid is daarom geen ondergeschikte daad van barmhartigheid, maar een uiting van gerechtigheid in de zin van *het* bijbelse *shalom*, dat wil zeggen het algehele welzijn van iedereen.** Deze dimensie krijgt een bijzondere diepgang en brengt ook bijzondere uitdagingen met zich mee in het licht van het samenleven van de generaties. De verantwoordelijkheid

Verantwoordelijkheid voor vrede vereist dat het handelen van vandaag niet ten koste gaat van toekomstige generaties. Generatiegelijkheid betekent het behoud van natuurlijke hulpbronnen, het creëren van eerlijke economische systemen en het baseren van politieke beslissingen op langetermijnmaatstaven. Vrede kan alleen slagen als ook toekomstige generaties in waardigheid kunnen leven. Tegelijkertijd reikt de dimensie van het terugdringen van ongelijkheid verder dan de nationale grenzen. De mondiale ongelijkheden tussen bevoorrechte en gemarginaliseerde samenlevingen vormen namelijk een van de belangrijkste uitdagingen voor de wereldvrede. Een rechtvaardige wereldeconomie, een solidair klimaatbeleid en eerlijke handelsbetrekkingen dragen bij aan vrede. Rechtvaardige vrede streeft naar een samenleving waarin niet alleen individuele belangen de boventoon voeren, maar waarin vrijheid in gemeenschap leidend is.

(28) De vierde dimensie van rechtvaardige vrede, de erkenning van culturele diversiteit, wordt in dit memorandum geherformuleerd als "vredebevorderende omgang met pluraliteit". Met deze herformulering van de vierde dimensie wordt rekening gehouden met een probleem dat in het memorandum van 2007 onvoldoende aan bod kwam. Het begrip pluraliteit omvat namelijk meer dan alleen culturele diversiteit. Het omvat ook verschillen op het gebied van religie, wereldbeeld en levenswijze. Pluraliteit kan echter ook een bedreiging vormen voor de vrede, namelijk wanneer mensen om verschillende redenen democratische grondbeginselen ondermijnen, uitsluiten of vijandige wereldbeelden versterken. Dan wordt pluraliteit een risico voor een liberale samenleving. Niet elke vorm van diversiteit draagt dus bij aan vrede. Daarom is een verantwoordelijke maatschappelijke, politieke en juridische omgang met pluraliteit nodig, die vrede bevordert.

Dit is wat bedoeld wordt wanneer de vierde dimensie van rechtvaardige vrede hier wordt omschreven als 'vredebevorderende omgang met pluraliteit'.

(29) In deze vorm biedt de verder ontwikkelde vierde dimensie een kritisch perspectief op de andere dimensies van rechtvaardige vrede: **de vredesbevorderende omgang met pluraliteit vraagt hoe de macht is verdeeld, wie beslist over veiligheid, vrijheid, verdeling, participatie en empowerment – en wie daarbij over het hoofd wordt gezien.** Dit geldt zowel voor mondiale instellingen zoals de Verenigde Naties als voor nationale ordeningen, waarin bestaande machtsverhoudingen achtergestelde groepen naar de rand kunnen duwen. Ook maatschappelijke actoren worden opgeroepen om kritisch om te gaan met hun eigen machtsposities en die van hun partners, om zo hun verantwoordelijkheid voor het bevorderen van rechtvaardige en inclusieve structuren na te komen. Een sprekend voorbeeld hiervan is het feit dat het perspectief van vrouwen in bijna alle samenlevingen systematisch duidelijk ondervertegenwoordigd is en er dus geen gendergelijkheid heerst. De vierde dimensie maakt ons ervan bewust dat we er in politieke contexten op moeten letten dat eerlijke vertegenwoordigingsprocessen de stem van alle betrokkenen hoorbaar maken, uitdrukkelijk ook die van degenen die te maken hebben met structurele onrechtvaardigheid, marginalisering en discriminatie. Een vredesbevorderende omgang met pluraliteit omvat ook de bescherming van minderheden.

(30) **Een aspect van het bevorderen van vrede door pluraliteit is bovendien het overwinnen van mondiale machtsongelijkheid en de ondervertegenwoordiging van het Zuiden in internationale machtsstructuren.**

Een onmisbaar instrument is ontwikkelingssamenwerking die gericht is op strategische doelstellingen en die streeft naar internationale allianties van degenen die zich verbonden voelen met de leidende gedachte van rechtvaardige vrede.

(31) Het bevorderen van vrede door pluraliteit is dus niet alleen een taak, maar ook een toetssteen voor politiek handelen en individueel engagement in het kader van rechtvaardige vrede. **Het bevorderen van vrede door pluraliteit is inhoudelijk gericht op het doel van een vreedzaam samenleven van zoveel mogelijk mensen als vrije en gelijke individuen.** Het beschouwt vrijheid niet alleen als de afwezigheid van dwang, maar ook als een vrijheid in relaties die rekening houdt met wat individuen nodig hebben om hun doelen te bereiken, maar die ook grenzen stelt wanneer het bereiken van dergelijke doelen anderen buitensporig beperkt.

(32) Het model van rechtvaardige vrede stelt het leven vanuit de vrede van God centraal. **Menselijk vredeshandelen vindt zijn grond en zijn grens in goddelijk vredeshandelen.** Het vindt zijn grond omdat vrede altijd meer betekent dan alleen de afwezigheid van oorlog en geweld. Met de dimensies van het bevorderen van vrijheid en het afbouwen van ongelijkheden wordt gekeken naar een samenleven van alle mensen in de zin van alomvattend welzijn, dat tegelijkertijd ruimte laat voor de verschillende cultureel bepaalde opvattingen over het goede leven. De grens ligt in het goddelijke streven naar vrede, omdat het geloof daarin elk utopisch optimisme over vooruitgang afwijst, maar ook elke menselijke praktijk die denkt vrede te kunnen bewerkstelligen door politieke of militaire dominantie. Evangelische vredesethiek ori-

is gericht op de komende vrede in het rijk van God – niet op menselijke idealen. Ze wordt dus gekenmerkt door een eschatologisch, maar niet door een utopisch vredesbegrip. De protestantse vredesethiek is geworteld in het heden en tegelijkertijd hoopvol gericht op het doel van het rijk van God. Ook in de huidige tijden van interstatelijke oorlogen op Europees grondgebied en meerdere mondiale brandhaarden moet vastgehouden worden aan dit eschatologische vredesbegrip. De dimensies van rechtvaardige vrede moeten dan ook worden gezien als een kompas voor al onze onvoltooide en altijd voorlopige vredesinspanningen in het voorlaatste.

1.3 Ethiek van rechtvaardig geweld: een onmisbaar onderdeel van rechtvaardige vrede

(33) Het model van rechtvaardige vrede beschouwt het recht als een centraal middel voor het tot stand brengen en handhaven van vrede in de wereld. Vrede vereist een nauwe band met het recht. Zowel in het binnenlands als in het buitenlands beleid is in de zin van een rechtvaardige vrede alleen een vredeshandhavende orde denkbaar die door het recht wordt gewaarborgd. De rechtsstaat, de geldigheid van het volkenrecht, de mensenrechten en de beginselen van mondiale rechtvaardigheid zijn onmisbare elementen van de protestantse vredesethiek. Tot de geldigheid van het recht behoort ook de strikte beperking van het gebruik van geweld. Dit moet in de eerste plaats gelden voor militair geweld, omdat dit bijzonder verwoestende gevolgen kan hebben voor mens en milieu. Het is alleen legitiem als het door het recht wordt gedekt en aan de ethische criteria voor het gebruik ervan wordt voldaan. Militair geweld is alleen gerechtvaardigd als het de rechtsorde handhaaft.

Geweld is juridisch en ethisch legitiem. En het is ook alleen gerechtvaardigd als het een laatste, beperkte en evenredige maatregel is om de vrede te herstellen en het recht te beschermen. Geweld moet altijd ondergeschikt zijn aan de logica van vrede. Civiele conflictbeheersing heeft in principe voorrang op militaire middelen.

(34) Rechtsstelsels zijn van cruciaal belang voor vredesprocessen, omdat ze willekeurig menselijk en staatshandelen kunnen beteugelen. In het memorandum van 2007 werd daarom bijzondere aandacht besteed aan het potentieel van het internationale rechtsstelsel en zijn instellingen, door de vier dimensies bescherming tegen geweld, bevordering van vrijheid en – zoals daar nog wordt vermeld – bestrijding van armoede en bevordering van culturele diversiteit primair te concretiseren in de internationale sfeer. Bescherming tegen geweld komt dan ook tot uiting in een internationaal systeem van collectieve veiligheid, dat geweld verbiedt en het vrije oorlogsrecht van soevereine staten afschaft. Bevordering van vrijheid kan op internationaal niveau worden opgevat als bescherming en bevordering van de fundamentele vrijheidsrechten van ieder mens. Armoede moet worden bestreden door (trans-)nationale, compenserende maatregelen op het gebied van rechtvaardigheid, met name door de rijkere staten, om economische onafhankelijkheid en een algemeen recht op ontwikkeling te waarborgen. Internationale ontwikkelingsprogramma's kunnen zorgen voor de bescherming van de diversiteit van culturele en religieuze identiteiten. **In de wisselwerking tussen de vier dimensies van rechtvaardige vrede komt het idee tot uiting van universeel geldende en vooral ondeelbare mensenrechten, dat zowel in dit memorandum als in het voorgaande document uit 2007 wordt onderschreven.**

(35) Voor het duurzaam tot stand brengen van een vredesorde is het noodzakelijk dat men zich committeert aan de rechtsstaat, mensenrechten, politieke participatie en scheiding der machten. Want in de wereldwijde coëxistentie van diverse democratische en niet-democratische staatsvormen nemen niet-democratische staten steeds weer afzonderlijke elementen van de vier dimensies van rechtvaardige vrede over, bijvoorbeeld wanneer de Volksrepubliek China bescherming tegen extern geweld en gedeeltelijk de afbouw van ongelijkheden door economische opleving waarborgt. De bevordering van vrijheid en de vredesbevorderende omgang met pluraliteit kunnen echter alleen worden gerealiseerd in staten met een liberale, op de rechtsstaat en op grondrechten en mensenrechten gebaseerde orde. **Het streven naar een liberale rechtsstaat moet worden gezien als onderdeel van christelijk vredeshandelen en – in overeenstemming met het democratiedocument van de EKD uit 1985 – als een bijdrage van de kerk aan politiek handelen dat is gebaseerd op het ideaal van rechtvaardige vrede.** Dit geldt ook en vooral in het besef dat democratieën, en zeker liberale democratieën, wereldwijd gezien eerder uitzonderingen zijn, dat ze wereldwijd in verval lijken te zijn en dat ruim twee derde van de mensen in gedeeltelijk of volledig gesloten autocratieën leeft.

(36) **De ethiek van geweld ter handhaving van het recht onderwerpt het gebruik van staatsgeweld consequent aan de heerschappij van het recht en formuleert criteria waaronder staatsoptreden ter bescherming tegen geweld ethisch legitiem is, met welk doel en vooral met welke middelen.** Dit geldt zowel op nationaal als op internationaal niveau: het gebruik van geweld moet strikt aan de wet worden gebonden en vereist altijd een solide en door zoveel mogelijk mensen gedeelde ethische motivering. Toch zijn de

Er moet een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen het gebruik van geweld binnen een land en tussen landen onderling, alleen al om de grens tussen politie en leger niet te vervagen. Binnen een land ligt de focus op het geweldsmonopolie van de staat: alleen de staat mag geweld gebruiken – en dan ook alleen als geweld dat gebonden is aan de wet en door de wet kan worden gecontroleerd. Bescherming tegen geweld is hier gericht op het vestigen en handhaven van dit staatsgeweldmonopolie en het ontpriveren van geweld. Op internationaal niveau is bescherming tegen geweld gericht op het respecteren van het zelfbeschikkingsrecht van volkeren en vreedzame interstatelijke coëxistentie. Gezien het feit dat er actoren zijn die het internationaal recht schenden door bijvoorbeeld andere staten aan te vallen, wordt met een ethiek van rechtshandvend geweld de vraag gesteld onder welke omstandigheden het gebruik van geweld ter afweer van aanvallen en ter bescherming van lijf en leven ethisch gerechtvaardigd kan zijn.

(37) Aangezien geweld bij het gebruik ervan altijd het gevaar van ongecontroleerde escalatie met zich meebrengt, stelt de ethiek van rechtvaardig geweld strenge voorwaarden aan elke vorm van geweldgebruik. Om deze voorwaarden nauwkeuriger te bepalen, neemt de ethiek van rechtvaardig geweld de traditionele criteria van de leer van de rechtvaardige oorlog over, maar plaatst deze niet in de context van oorlog, maar uitsluitend in die van vrede. Geweld ter handhaving van het recht is een bouwsteen in het proces van het tot stand brengen van een vredesorde die voldoet aan de ethische criteria van rechtvaardige vrede. Het waarborgt de internationale rechtsorde, die geweld in principe verbiedt en het soevereine recht van individuele staten om oorlog te voeren afwijst. Dienovereenkomstig wordt het theologische of filosofische begrip van een 'rechtvaardige oorlog', een *bellum iustum*, verworpen.

(38) De criteria die in de traditie van de leer van *bellum iustum* zijn ontwikkeld, blijven echter ook nu nog dienen als maatstaven voor het ethisch legitieme gebruik van (tegen)geweld als *laatste redmiddel*. Dit geldt niet alleen voor militair geweld van een aangevallen staat, maar ook voor binnenlandse verzets- en bevrijdingsstrijd. Het uitgangspunt van een dergelijke ethiek van rechtshandhavend geweld is het criterium van de *rechtvaardigingsgrond*, in de traditionele terminologie van de rechtvaardige oorlog: *iusta causa*. In situaties waarin het menselijk leven en het algemeen erkende recht ernstig worden bedreigd, kan tegengeweld gerechtvaardigd zijn om niet weerloos te zijn tegenover het "recht van de sterkste". Voorwaarde hiervoor is *autorisatie (legitima potestas)*: Alleen wie gelegitimeerd is om te handelen in naam van algemeen geldende belangen, mag geweld gebruiken – en dit uitsluitend onder de heerschappij van het recht. Bovendien is een *juiste intentie (recta intentio)* vereist: geweld mag alleen worden gebruikt om een huidige, duidelijke aanval af te weren en moet dienen om geweldloze levensomstandigheden te herstellen. Geweldgebruik is alleen gerechtvaardigd als het een *laatste redmiddel (ultima ratio)* is – dat wil zeggen als mildere, maar even effectieve middelen zijn uitgeput of niet beschikbaar zijn. Ook moet worden gelet op de *evenredigheid van de middelen (proportionalitas in bello)*: deze moeten geschikt zijn om bedreigingen effectief af te wenden en moeten zodanig worden ingezet dat schade en leed tot het noodzakelijke minimum worden beperkt. Verder moet de *evenredigheid van de gevolgen (proportionalitas ad finem)* worden gewaarborgd: de door tegengeweld veroorzaakte schade mag geen nog groter kwaad tot gevolg hebben, waarbij ook rekening moet worden gehouden met de politieke, sociale, ecologische en culturele gevolgen op lange termijn.

moeten in aanmerking worden genomen. Ten slotte geldt het *onderscheidingsbeginsel (discriminatio)*: onbetrokken personen en civiele instellingen moeten worden beschermd en mogen niet het doelwit van geweld worden.

1.4. De verhouding tussen de vier dimensies van rechtvaardige vrede: bescherming tegen geweld als fundamenteel goed

(39) In het memorandum van 2007 bleef de vraag open of de vier dimensies van rechtvaardige vrede en de daarmee samenhangende goederen elkaar wederzijds bepalen. Dat heeft ruimte gegeven aan hoge verwachtingen en krachtige vredesverklaringen. **Alomvattende ideeën over het goede leven werden op één lijn gesteld met bescherming tegen geweld. Niet in de laatste plaats moeten de actoren in de westerse wereld zich zelfkritisch afvragen waar hun eigen ideeën over het goede leven toe hebben geleid en hoe deze zijn geïnstrumentaliseerd om het gebruik van fysiek geweld te legitimeren.** De impact van dood, verwondingen en verkrachtingen is direct en zo gruwelijk dat deze met alle macht moet worden tegengegaan (zie hoofdstuk 2.1). Het is in de eerste plaats de taak van de staat om het leven en de lichamelijke integriteit van zijn burgers te beschermen. Bescherming tegen geweld is daarom van bijzonder belang.

(40) **De ervaringen van de afgelopen bijna twintig jaar leiden tot de fundamentele stelling dat bescherming tegen geweld een onmisbare voorwaarde is voor uitgebreide vredesprocessen – en daarmee voor het bevorderen van vrijheid en het verminderen van ongelijkheid, evenals voor het bevorderen van vrede door om te gaan met pluraliteit.** Vanuit ethisch oogpunt wordt in de

Memorandum 2007 onderscheidt verschillende vormen van geweld van elkaar. Het gaat om de bescherming tegen geweld dat als *violence* kan worden aangemerkt (kwetsend, destructief, levensbedreigend geweld), en wel door het gebruik van rechtshandhavend geweld in de zin van *power* (macht in het algemeen), *force* (doortastende, ook gewapende macht) en *authority* (legitieme autoriteit). Ook de laatstgenoemde vormen van geweld zijn zeer precair en kunnen zonder de binding aan recht en scheiding der machten omslaan in vormen van *geweld*. In de terminologie van de goederenethiek geformuleerd: bescherming tegen geweld vormt het fundamentele goed; bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden en, daarmee samenhangend, omgang met pluraliteit vormen daarvan gevoelige, hoger geplaatste goederen van rechtvaardige vrede.

(41) De prioriteit van de eerste dimensie, bescherming tegen geweld, mag echter niet worden opgevat als een loskoppeling van de andere dimensies. Zonder de drie hogere goederen blijft het basisgoed van bescherming tegen geweld altijd kwetsbaar en instabiel. Een rechtvaardige vrede is in het proces afhankelijk van alle vier dimensies. Dit wordt duidelijk door controversiële bevrozingen van conflicten. Empirisch gezien laaien namelijk heel veel oorlogen weer op wanneer een "vredestatus" het aspect van rechtvaardigheid buiten beschouwing laat en het conflict vaak slechts tijdelijk tot stilstand brengt, vooral ten koste van één van de conflictpartijen. Een louter staakt-het-vuren zonder solide perspectieven op vrijheid, sociale rechtvaardigheid en pluraliteit leidt opnieuw tot gewelddadige conflicten. Daarom moet elke stap op weg naar vrede altijd ook elementen bevatten die de drie hogere goederen tot hun recht laten komen, waarvoor de verdere dimensies van het model van rechtvaardige vrede staan. **Centraal in een rechtvaardige vrede staat dus bescherming**

tegen geweld, dat al de kenmerken draagt van bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden en vredesbevorderende omgang met pluraliteit.

(42) Dit resulteert in een beperkte en tegelijkertijd substantiële opvatting van vrede: beperkt, omdat alleen al de afwezigheid van oorlog en geweld als een groot goed wordt beschouwd. Substantieel, omdat tegelijkertijd duidelijk is dat een stabiele vrede meer vereist dan alleen de afwezigheid van geweld, namelijk juist de goederen die verband houden met de andere drie dimensies. **Het karakteriseren van bescherming tegen geweld als een fundamenteel goed, maar in zijn duurzaamheid afhankelijk van hogere goederen, is een poging om om te gaan met een inherente spanning binnen het model van rechtvaardige vrede, dat in vredesonderzoek wordt aangeduid als het 'vrede-versus-rechtvaardigheid-dilemma'.** Dit doet zich voor in vredestituaties of wapenstilstanden waarin rechtvaardigheidskwesties voor een of beide conflictpartijen onbereikbaar lijken. Dit leidt tot instabiele ordeningen die door ten minste een van de betrokken partijen als onrechtvaardig worden ervaren. In dergelijke situaties moeten centrale kwesties zoals territoriale integriteit, legitieme aanspraken op gerechtigheid, maatschappelijke en juridische verwerking of vredesbevorderende herinneringscultuur worden uitgesteld ten gunste van een fundamentele pragmatische vredeshandhaving, ook al zijn de daarvoor noodzakelijke compromissen onrechtvaardig. Het ideaalbeeld van rechtvaardige vrede maakt in dergelijke gevallen duidelijk hoe onrechtvaardig het loutere einde van een militair conflict kan zijn. Dergelijke compromissen kunnen alleen stabiel worden als ze leiden tot rechtvaardige vredesregelingen, waarin zoveel mogelijk rekening wordt gehouden met de hogere dimensies.

(43) **Bepaalde opvattingen over vrijheid, gelijkheid en pluraliteit zijn op zich geen voldoende reden om de bescherming tegen geweld op te heffen – noch in internationale context, noch in nationale context. Bescherming tegen geweld omvat ook de bescherming van zelfbeschikking, die rechtvaardigheid en pluraliteit überhaupt mogelijk maakt.** In tijden van georganiseerd geweld of een niet-functionerend geweldsmonopolie kan het optreden van verschillende (maatschappelijke) actoren voor de drie dimensies bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden en omgang met pluraliteit weliswaar van invloed zijn op het beëindigen van het geweld. Maar alleen op basis van een systeem van collectieve veiligheid in de internationale sfeer of een geweldsmonopolie in de nationale sfeer kan worden verwacht dat een duurzaam proces van het wegwerken van onrechtvaardigheid op gang kan komen.

(44) Door deze verhouding te bepalen wordt het procesmatige karakter van rechtvaardige vrede benadrukt en wordt het ideaalbeeld ontdaan van een vals idealistisch-utopisch overschot: **om uitgebreide vredesprocessen mogelijk te maken, moet vooral het geweld worden ingeperkt door een aan de rechtsstaat gebonden geweldsmonopolie en moet het zelfbeschikkingsrecht van volkeren worden gerespecteerd; De verdere dimensies van het bevorderen van vrijheid, het afbouwen van ongelijkheden en het vredesbevorderende omgaan met pluraliteit moeten echter altijd in overweging worden genomen en alle inspanningen om deze te bevorderen moeten al in het hete conflict worden ondersteund.** Om geweld in te dammen kunnen militaire maatregelen noodzakelijk zijn. Maar begeleidend civiele initiatieven zijn eveneens noodzakelijk. Deze complementaire samenwerking tussen militaire en civiele initiatieven geldt voor de

Het beteugelen van geweld in hevige conflicten en het voorkomen van bepaalde crises. Juist de zeer gemengde ervaringen met de toepassing van het principe van de verantwoordelijkheid om te beschermen (*Responsibility to protect*, R2P) laten zien hoe belangrijk het is dat militaire en civiele initiatieven nauw met elkaar worden verbonden en worden afgestemd op een vredesethische agenda.

(45) De vier dimensies van rechtvaardige vrede kunnen in concrete vredesprocessen verschillend worden gewogen en soms met elkaar in spanning staan. Zo zetten minderheidsregimes na nationale rampen vaak in op hun economische outputlegitimatie en daarmee op het wegwerken van ongelijkheden, waarbij bepaalde vrijheidsrechten echter, uit angst voor het opnieuw oplaaien van haatzaaiende taal, collectief geweld en maatschappelijke chaos, ten minste tijdelijk werden beperkt. Omdat vrede en rechtvaardigheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, kan deze beperking van vrijheidsrechten vanuit vredesethisch oogpunt alleen voor een bepaalde tijd en als een soort noodoplossing in het vredesbeleid worden gerechtvaardigd, met het risico dat men zich schuldig maakt. **Alleen door op middellange tot lange termijn rekening te houden met alle dimensies kan een duurzame en blijvende vrede worden gewaarborgd, onverminderd het feit dat verschillende wegen uitdrukking kunnen geven aan lokale vredesculturen en -tradities.**

(46) **De mensenrechten blijven onmisbaar als postulaat voor internationale, staats- en maatschappelijke vredesinspanningen.** In de verhouding tussen de vier dimensies komt tegelijkertijd een spanningsveld tot uiting.

veld binnen de traditie van de mensenrechten. Enerzijds geldt het beginsel van de onschendbaarheid van de menselijke waardigheid. Er bestaan niet-onderhandelbare rechten, zoals het recht op leven en bescherming tegen foltering en slavernij. Deze mensenrechten moeten absoluut gelden. Anderzijds moeten andere rechten worden afgewogen, bijvoorbeeld met betrekking tot de grenzen van de vrijheidsrechten of de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid. Dit geldt met name voor de vrijheid van godsdienst of de economische, sociale en culturele mensenrechten (WSK-rechten). Hier kent het rechtssysteem conflicterende botsingen tussen verschillende rechten, waartussen een afweging moet worden gemaakt. In dit spanningsveld komt het onderscheid tussen het fundamentele goed van bescherming tegen geweld en de daarop voortbouwende goederen – bevordering van vrijheid, afbouw van ongelijkheden en vredesbevorderende omgang met pluraliteit – samen met een internationaal mensenrechtenbeleid dat zowel burgerlijke als economische, sociale en culturele rechten omvat. Hier blijkt opnieuw dat de liberale democratie de staatsvorm is en blijft die de mensenrechten in alle dimensies het meest volledig kan waarborgen door instellingen en procedures ter beschikking te stellen die bemiddelen tussen de concurrerende aanspraken van de dimensies van rechtvaardige vrede. Daartoe behoort ook de totstandbrenging van een economie die zich richt op wettelijke normen en daarmee op de mensenrechten, zoals – althans in theorie – het geval is bij de sociale markteconomie.

(47) De fundamentele dimensie van bescherming tegen geweld vereist een nadere omschrijving van wat hier onder geweld wordt verstaan, ook in afbakening van 'structureel' of 'epistemisch' geweld. **De eerste dimensie van bescherming**

Geweld betekent hier het opzettelijk geweld tegen lichaam en leven. Dit omvat ook de bedreiging van de lichamelijke integriteit die voortvloeit uit de agressieve ondermijning van de staatsorde in geval van een aanvalsoorlog. In deze context wordt het staatsgeweldmonopolie erkend als een noodzakelijk middel om geweld in te dammen. De toepassing ervan blijft echter ambivalent: enerzijds kan het staatsgeweldmonopolie de rechtsstaat en de orde handhaven, anderzijds kan het ook worden misbruikt voor onderdrukking en nieuwe geweldsspiralen veroorzaken. Dit geldt altijd wanneer het geweldmonopolie niet wordt ondersteund en aangevuld door de controle van het recht. Structurele onrechtvaardigheden zoals racisme, seksisme, klassisme, validisme, homofobie of epistemische marginalisering zijn factoren die geweld en geweldservaringen in de hand werken. Ze beperken de vrijheid en verhinderen participatie en vredesbevorderende pluraliteit. Vaak werken ze onder de oppervlakte, bemoeilijken ze het leven van gemarginaliseerde groepen, vergemakkelijken ze het leven van bevoorrechte personen in machtsposities en vormen ze zo een voedingsbodem voor geweld. Maar in tegenstelling tot opzettelijk fysiek geweld zijn ze als structurele, diep in de samenleving verankerde verschijnselen doorgaans niet bedoeld om de integriteit van mensen direct te schaden of hen te doden. Daarom worden ze hier niet direct onder de eerste dimensie van rechtvaardige vrede geschaard. Ze zijn echter van groot belang. Want als het model van rechtvaardige vrede naast bescherming tegen geweld ook gericht is op het bevorderen van vrijheid, het verminderen van ongelijkheid en het bevorderen van vrede door pluraliteit, dan is het absoluut noodzakelijk om de uitdagingen van structurele onrechtvaardigheden op internationaal, nationaal en maatschappelijk niveau aan te pakken. Juist om dit zichtbaar te maken en te kunnen bestrijden, is het echter

een zorgvuldig onderscheid tussen de begrippen bedoeld geweld, rechtshandhavend en ethisch legitiem (tegen)geweld en structurele onrechtvaardigheid.

(48) Als bescherming tegen geweld wordt gezien als de basis van rechtvaardige vrede, moeten we niet alleen kijken naar de voorwaarden waaronder het gebruik van staatsgeweld als bescherming tegen geweld ethisch verantwoord is, maar ook naar de gevolgen voor degenen die dit soort geweld gebruiken in hun werk. Al in de Barmer Theologische Erklärung van 1934 werd erop gewezen dat het de taak van de staat is om "onder dreiging en gebruik van geweld in de nog niet verlost wereld voor recht en vrede te zorgen" (stelling V). Allereerst moet hier worden opgemerkt dat gewelddadige conflicten voor de protestantse theologie niet alleen een falen van de politiek betekenen, maar van het menselijk leven in het algemeen. Ze zijn de wrede symptomen van de zondigheid van de mens en de wereld, van zelfoverschatting en afkeer van de wil van God om een leven in liefde, respect en aandacht voor de naaste mogelijk te maken. Iedereen die betrokken is bij een gewelddadig conflict is in dit perspectief overgeleverd aan de zondige structuur van de wereld en heeft in deze verstriking geen enkele mogelijkheid om de situatie zo aan te pakken dat hij tegelijkertijd zijn plicht tot bescherming en bijstand jegens de naaste nakomt en vrij van schuld voor God blijft. **Het christelijk geloof benadrukt dat er voor de mens geen mogelijkheid bestaat om te ontsnappen aan het noodlot van schuldverstrengeling en schuldig worden door eigen toedoen. Hij blijft dus aangewezen op Gods bevrijdende vergeving.**

(49) In dit verband rijst de vraag of ook degenen die om gerechtvaardigde redenen hun toevlucht nemen tot tegengeweld schuldig worden. Het theologische inzicht luidt: wie geweld gebruikt – zelfs ter verdediging van anderen – bevindt zich altijd in een spanningsveld tussen de verantwoordelijkheid jegens de medemens en het gebod van God om geweld te vermijden. Het gebod is erop gericht dat het kwetsbare evenwicht van wederzijdse erkenning en kwetsbaarheid niet wordt verstoord. Gewelddadige handelingen, vooral fysiek geweld, verstoren altijd dit evenwicht, zelfs als het gebruik van geweld ethisch gerechtvaardigd is. Elk gebruik van geweld blijft dus schuldig, ook al lijkt het noodzakelijk. Deze schuld ten opzichte van het gebod van God is echter niet identiek aan het bestaan van juridische of morele schuld. **Wie handelt binnen het kader van de rechtsorde en na zorgvuldige afweging van zijn geweten, is moreel en juridisch zonder schuld. Dat betekent echter niet dat hij ook zonder schuld is ten opzichte van Gods gebod.** Het daarmee aangestipte probleem van schuldverstrengeling, ook het op zich nemen van schuld voor anderen, vormt theologisch, politiek en ook existentieel een grote uitdaging. Het verzoek om vergeving van God heeft hier evenzeer zijn plaats als de ervaring dat men zich schuldig voelt, ook al kan men zichzelf op basis van een zorgvuldige afweging van de handelingsalternatieven en het naleven van de bindende regels geen direct verwijt maken. Het theologische standpunt geeft uitdrukking aan wat men voelt wanneer 'de vijand', die tegelijkertijd altijd een mens en een schepsel van God is, door een wapen wordt verwond of zelfs gedood: geweld is afgrondelijk. Elke vorm van geweld verwondt de ander, die naar Gods beeld is geschapen. Tegelijkertijd maakt het in de ware zin van het woord noodlottige theologische begrip van schuld en zonde duidelijk wat gepaard gaat met elk geweld.

voortdurende ambivalentie en uiteindelijke onzekerheid over de gepastheid van de afweging van criteria en het gebruik van geweld: elke vorm van rechtshandhavend geweld is onderworpen aan het voorlopigheids criterium. We kunnen nooit weten of wat er wordt gedaan echt juist en doelgericht is, of juist destructief en in strijd met de komst van het koninkrijk van God. Onder de omstandigheden van eindigheid zijn mensen altijd, maar vooral daar waar ze geweld gebruiken, afhankelijk van Gods vergeving.

(50) Een bijzondere uitdaging voor de evangelische vredesethiek ligt in het erkennen en serieus nemen van het verschil in perspectief tussen leden van de strijdkrachten en de burgermaatschappij.

Terwijl veel burgers dienst bij de politie of het leger zien als een zelfgekozen beroep en dit koppelen aan een overeenkomstige individuele verantwoordelijkheid, ervaren veel van degenen die daar werkzaam zijn hun dienst als een plaatsvervangende handeling voor de gemeenschap – als bereidheid om voor anderen op te komen, onder bepaalde omstandigheden zelfs met hun eigen leven. Deze opvatting van dienstbaarheid als uitdrukking van maatschappelijke verantwoordelijkheid verandert de perceptie van de eigen rol fundamenteel. Soldaten moeten persoonlijk verantwoording afleggen en gewetensverantwoordelijkheid dragen. Theologisch gezien kunnen zij schuldig worden bij de uitoefening van hun beroep. Maar het vervullen van de rol van soldaten in hun maatschappelijke verantwoordelijkheid betekent ook dat men zich realiseert dat hun handelen plaatsvindt in wettelijke opdracht en niet in de eerste plaats op basis van een persoonlijke beslissing. De protestantse vredesethiek moet daarom haar oordeelsvorming zo vormgeven dat zij recht doet aan dit dubbele perspectief – dat van de handelende ambtsdragers en

die van degenen die naar hen kijken. Zij moet ertoe bijdragen dat het plaatsvervangende, aan recht en geweten gebonden handelen in zijn ethische ambivalentie wordt gezien, maar ook dat het op passende wijze wordt gewaardeerd.

(51) Er zijn politieke en staatsinstellingen nodig die ervoor zorgen dat mensen beschermd worden tegen onrechtmatig geweld en in vrijheid en rechtszekerheid kunnen leven. Het is een taak van de kerk om deze dienst te erkennen en te begeleiden, of het nu gaat om de politiek, het leger, de politie, internationale vredesmissies of civiele beschermingsorganisaties. Om deze instellingen in staat te stellen te handelen, moeten ze over voldoende middelen beschikken. Dit raakt ook aan de kwestie van voldoende personeel, namelijk mensen die bereid zijn zich in te zetten voor de bescherming van anderen tegen geweld, zelfs als dat risico's voor hun eigen leven met zich meebrengt. Om een passende bescherming tegen geweld te waarborgen, kan het een taak van de staat worden om burgers te verplichten tot dienstverlening als de betreffende bescherming niet op een andere manier kan worden bereikt. Een protestantse vredesethiek die haar fundamentele concept van rechtvaardige vrede serieus neemt, moet zich tot deze taak verhouden. Deze uitdaging roept in een sterk geïndividualiseerde samenleving fundamentele vragen op over de verantwoordelijkheid van alle burgers voor hun eigen gemeenschap – bijvoorbeeld met betrekking tot dienstplicht, sociale dienstverlening of andere vormen van maatschappelijke betrokkenheid. Vredesethiek moet bijdragen aan een constructief debat hierover en ruimte bieden voor een verantwoordelijke afweging van de verhouding tussen individuele rechten en verplichtingen ten behoeve van het algemeen belang (zie hieronder, 3.3).

(52) Elke interventie op het gebied van vredes- en veiligheidsbeleid en ook elke afschrikkende maatregel moet worden gemotiveerd. Dat geldt zowel voor civiele maatregelen zoals economische sancties als voor wapenleveranties en uiteraard ook voor militair geweld. Daarbij kunnen de criteria uit de traditie van de rechtvaardige oorlog en de concretisering daarvan in het volkenrecht, die hier in de context van de ethiek van rechtshandhavend geweld worden geplaatst, belangrijke aanknopingspunten bieden (zie hierboven, punt 37 e.v.). Zij ontslaan echter niet van de plicht om in het conflict zorgvuldig af te wegen tussen de onontbeerlijke bescherming tegen geweld en de daarop voortbouwende bevordering van vrijheid, het wegwerken van ongelijkheden en het vredesbevorderende omgaan met pluraliteit.

(53) Economische sancties als dwangmaatregelen vormen een mogelijkheid in de zin van ethisch verantwoord geweld. Ze worden steeds belangrijker in een geglobaliseerde, genetwerkte samenleving. Er moet echter op worden gelet dat economische sancties ook een vredesbevorderende en nuttige werking hebben en zo kunnen bijdragen aan een rechtvaardige vrede. Ze mogen er niet toe leiden dat de bevolking van een aanvallende staat enorme schade lijdt en in nood komt. Tegelijkertijd moeten ze zo zijn gericht dat ze de aanvallende staat belemmeren in zijn gewelddadige acties, maar hem in staat stellen om bij een gewijzigd beleid weer terug te keren naar de internationale handel. In concrete conflictsituaties moeten afwegingen worden gemaakt. Er moet met name naar worden gestreefd dat de respectieve sanctiemaatregelen tussen onderling verbonden staten en economische regio's worden gecoördineerd, zonder dat er omwegen worden genomen die de doeltreffendheid van sancties enorm verzwakken.

kunnen. Vanuit ethisch perspectief zijn economische sancties, met inachtneming van deze criteria, in een wereld van onderling verbonden toeleveringsketens een belangrijk instrument om geweld in te dammen. Ze kunnen er daarom ook toe leiden dat sancties opleggende staten beperkingen moeten accepteren om rechtvaardige vrede te dienen.

(54) Bij de ethische reflectie over de zojuist genoemde problemen verdienen twee criteria bijzondere aandacht: ten eerste de vraag of alle andere handelingsopties daadwerkelijk zijn uitgeput (het principe van *ultima ratio*), ten tweede de zorgvuldige afweging tussen het te verwachten nut en de mogelijke schade – zowel met betrekking tot de ingezette middelen als tot de gevolgen op lange termijn. Voor de complexe afwegingsprocessen die hier nodig zijn, leent de ethische methode van het evenwicht van overwegingen zich uitstekend. Deze methode is gebaseerd op het feit dat morele overtuigingen, principes en concrete beoordelingen zo lang tegen elkaar worden afgewogen en aangepast totdat een weloverwogen en coherent oordeel ontstaat. In dit proces moeten politieke, maatschappelijke, militaire en volkenrechtelijke perspectieven met elkaar in gesprek worden gebracht om een zo evenwichtig en verantwoord mogelijk oordeel mogelijk te maken. **Het uitgangspunt moet zijn dat het gebruik van geweld alleen als uiterste middel ethisch legitiem kan zijn.**

(55) Er moet ook bijzondere aandacht worden besteed aan de vraag of, in geval van een aanval op een staat, andere, tot dusver niet betrokken staten worden opgeroepen om een internationale rechtsorde te verdedigen, dat wil zeggen of er een plicht tot een dergelijke verdediging kan worden geformuleerd, en wel niet alleen van een staat, maar ook van de rechtsorde als zodanig.

Met goede redenen wordt een dergelijke plicht tot verdediging van andere staten, gezien een mogelijke wettelijke verplichting in het volkenrecht, nauwelijks en in het ethische discours uiterst terughoudend verdedigd. Internationale rechtsordeningen moeten namelijk zelf in hun legitimiteit ethisch worden gemotiveerd. Dit betekent tegelijkertijd dat hun legitimiteit moet worden vastgesteld aan de hand van een argumentatie die is gebaseerd op algemene rationele gronden, die dus in principe door iedereen kunnen worden gedeeld. Een rechtvaardiging van de internationale orde die voortkomt uit de politieke rationaliteit van individuen is ethisch ontoereikend, hoe nobel de motieven ook mogen zijn waaruit zij voortkomt.

(56) Volgens artikel 51 van het Handvest van de Verenigde Naties heeft elke staat het recht om zich te verdedigen wanneer hij wordt aangevallen, maar alleen totdat de Veiligheidsraad de nodige maatregelen heeft genomen om de veiligheid en de wereldvrede te handhaven. De Verenigde Naties hebben als collectief veiligheidssysteem tegelijkertijd de taak om noodhulp te verlenen, met name bij genocide, misdaden tegen de menselijkheid, etnische "zuiveringen" en oorlogsmisdaden. Deze noodhulp kan echter alleen worden verleend door de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties (VN) als centrale bestuursinstantie door middel van door de Verenigde Naties gemandateerde uitvoerende machten, wat in de praktijk vanwege blokkades in de Veiligheidsraad slechts zelden gebeurt. Bij onvermogen of onwil van de Veiligheidsraad om op te treden, treedt het recht op individuele en collectieve zelfverdediging in werking. In dat geval heeft elke staat het recht om de aangevallen staat met diens toestemming met wapengeweld te hulp te schieten. Uit dit recht op noodhulp kan echter ethisch gezien geen plicht tot noodhulp worden afgeleid. Een dergelijke ethische plicht zou namelijk impliciet leiden tot

Uitholling van het internationale systeem van collectieve veiligheid en het verbod op geweld. **De overdracht van de legitimiteit van militaire verdediging tegen aanvallen aan een internationale instantie en de verplichting van deze instantie om noodhulp te verlenen is, ondanks alle onmiskenbare moeilijkheden, een beschavingsprestatie en mag niet verder worden verzwakt door de overdracht van de noodhulpverplichting aan afzonderlijke staten.**

(57) In tegenstelling tot het optreden van de Veiligheidsraad, die al bij een loutere bedreiging van de wereldvrede en de internationale veiligheid bindende maatregelen van zowel niet-militaire als gewapende aard kan nemen, is het recht op individuele en collectieve zelfverdediging van staten volgens artikel 51 van het Handvest van de Verenigde Naties beperkt tot het afweren van een gewapende aanval. Een dergelijke aanval moet al aan de gang zijn of op handen zijn, wat betekent dat er qua tijd en inhoud geen andere verdediging mogelijk is dan militaire verdediging. **Zelfverdediging is beperkt tot de noodzakelijke en evenredige afweer van de aanval. Deze restrictieve regeling voor het eerste gebruik van militair geweld blijft vanuit protestants-ethisch oogpunt geboden, ondanks het toenemende aantal schendingen ervan.** Deze terughoudendheid is gebaseerd op de historische ervaring met preventief geweld, zoals door Duitsland in de Eerste Wereldoorlog, of ook het zogenaamde preventieve (en vermoedelijke) gebruik van militair geweld tegen niet-bestaande massavernietigingswapens door een door de VS geleide coalitie tegen Irak. Militair geweld kan alleen al daarom het laatste middel zijn, omdat het altijd onschuldigen treft, of het nu burgers of gewone soldaten zijn. De criteria voor het

Het recht op zelfverdediging volgens het huidige artikel 51 van het Handvest van de Verenigde Naties is in essentie al in de 19e eeuw ontwikkeld. Destijds had men het beeld voor ogen dat de vijandelijke troepen al aan de grens stonden.

(58) Dit beeld van troepen die direct aan de grens staan, is niet zonder meer van toepassing op massavernietigingswapens die op afstand kunnen worden afgevuurd en niet aan grenzen halt houden. **Wanneer de aanschaf van massavernietigingswapens op handen is, het gebruik ervan concreet dreigt en alle diplomatieke middelen zijn uitgeput, kan een militaire reactie, na afweging van alle omstandigheden van het individuele geval, worden beschouwd als zelfverdediging tegen een op handen zijnde aanval (zie hieronder, punt 146).**

1.5. Verdedigingsvermogen, vredesopbouw, veerkracht als taak van christelijk handelen: Vredesgeschiktheid als doel

(59) In het huidige maatschappelijke en politieke debat over de veiligheidsstrategie wordt veel gesproken over de oorlogsgeschiktheid of oorlogsmacht van Duitsland. Dit wordt deels geïnterpreteerd als een sluipende militarisering. Objectief gezien moet worden vastgesteld dat de Bundeswehr momenteel niet voldoende is uitgerust voor een verdedigingsgeval. In deze concrete context krijgt het begrip oorlogsgeschiktheid contouren. Het gaat dan om de vraag hoe soldaten in staat kunnen worden gesteld om een militair conflict succesvol te doorstaan. Ook al lijkt deze vraag legitiem, de protestantse

Ethiek Afstand bewaren tot het begrip oorlogsgeschiktheid. Want voor een protestantse ethiek moet elke discussie over de inzetbaarheid van het leger gericht zijn op het doel van een rechtvaardige vrede. De Bundeswehr heeft zich aan dit doel verbonden met haar concept van interne leiding. Dit concept zorgt ervoor dat militaire bekwaamheid geen doel op zich is, maar dient ter bescherming en verdediging van de politieke gemeenschap. Vanuit het oogpunt van vredesethiek moet worden benadrukt dat elke vorm van lichtzinnig dreigen met militaire capaciteiten, elke verheerlijking van oorlog of het militaire, onbespreekbaar is. Ook en juist in de Bundeswehr moet dit op het niveau van de ethische vorming in de strijdkrachten krachtig worden tegengegaan. Voor zover oorlogsbekwaamheid gericht is op de bereidheid om de eigen waarden te verdedigen, ook onder dreiging en in het uiterste geval met ethisch verantwoord geweld, sluit deze term aan bij het standpunt dat hier wordt ontwikkeld. Niettemin moet de term vanuit het oogpunt van de protestantse vredesethiek met uiterste terughoudendheid worden gebruikt, omdat het gevaar bestaat dat het eigenlijke doel van alle militaire capaciteiten uit het oog wordt verloren. **Taal kan het denken in termen van oorlog bevorderen – of juist tegengaan. Daarom mag "oorlogsbekwaamheid" alleen worden gebruikt als een verklarende bepaling van "verdedigingsvermogen" en in geen geval andersom.**

(60) Het vermogen om zich te verdedigen omvat niet alleen de strijdkrachten. Alle burgers moeten in staat zijn zich te verdedigen in het kader van een alomvattend veiligheidsbeleid. Onderwijs- en voorlichtingsmaatregelen leveren hieraan een belangrijke bijdrage. Ze maken mensen bewust van de taken en bieden tegelijkertijd de kans om het gevaar

een sluipende militarisering tegen te gaan. **Vredeseducatie als onderdeel van vredeswerk blijft een onmisbaar onderdeel van de weerbaarheid op het gebied van veiligheidsbeleid.** Met hun veelzijdige educatieve werk, bijvoorbeeld in godsdienst- en catechisatielessen of in het volwassenenonderwijs, maar ook via verklaringen en openbare standpunten en hun aanwezigheid in het civiele vredeswerk en in de militaire geestelijke verzorging, leveren de kerken hieraan een belangrijke bijdrage.

(61) Al tientallen jaren hebben de kerken een netwerk opgebouwd van noodpastoraat, ziekenhuispastoraat, pastoraat in hulpdiensten en bij de strijdkrachten, met een uitgebreid aanbod aan pastorale activiteiten, begeleiding bij erediensten en opleidingsconcepten. **Het gaat erom veerkracht op te bouwen in een conflictueuze wereld. De gevestigde structuren en netwerken van de pastorale zorg moeten zodanig worden uitgebreid dat de kerken in geval van crisis kunnen optreden.** Het is noodzakelijk om dit van tevoren te doen, zodat de juiste structuren in geval van nood beschikbaar zijn. Daarbij is het belangrijk dat de kerken zichzelf zien als een deel van de samenleving dat verdedigd moet worden, zonder echter te dienen als instrument voor het stabiliseren van het systeem.

(62) Defensievermogen is geen waarde op zich, maar vindt zijn legitimiteit in het streven naar een rechtvaardige vrede. Vredesgeschiktheid en vredesbekwaamheid kunnen en moeten het handelen van christenen en de samenleving bepalen, in de wetenschap dat deze vredesgeschiktheid en vredesbekwaamheid ook het vermogen tot zelfverdediging moeten omvatten, evenals alle capaciteiten die een

mogelijke agressor van zijn plannen kunnen weerhouden. **Vredeslogica en veiligheidslogica mogen niet tegen elkaar worden uitgespeeld.** Veiligheidslogica omvat veel meer dan alleen het leger. Civiele conflictbeheersing en het primaat van geweldloosheid, dat theologisch terug te vinden is in de invloedrijke traditie van het ethos van Jezus in de Bergrede en in de naastenliefde en vijandliefde, zijn belangrijke kenmerken van een veiligheidslogica. Ze helpen de sluipende normalisering en acceptatie van geweld en militarisering van de samenleving te voorkomen. Een taak van de christelijke kerken is daarom om het bewustzijn levend te houden dat vrede, ondanks de toenemende internationale spanningen, het doel blijft van politiek handelen. Gewapend geweld is het uiterste geval en een uitzonderingssituatie. Het is de taak van de kerken om ook in een steeds seculierder wordende omgeving een belangrijke bijdrage te leveren aan het bereiken van overeenstemming in de prepolitieke ruimte. Zij nemen stelling in ten aanzien van de huidige uitdagingen op het gebied van veiligheids- en vredesbeleid, met als doel rechtvaardige vrede als maatstaf voor al het handelen te stellen.

2. Huidige uitdagingen voor de protestantse vredesethiek in een wereld in verandering

2.1. De kracht van het doden: het gewelddadige sterven onder ons

2.1.1. Nieuwe uitdagingen

(63) Met de Russische aanval op Oekraïne eind februari 2022 is het bewustzijn van oorlog in de EU veranderd. Hoewel er al sinds de annexatie van de Krim in 2014 een militair conflict in Europa smeulde, heeft de wreedheid van de oorlog met februari 2022 een nieuwe dimensie gekregen. Bovendien heeft de oorlog in het Midden-Oosten, als reactie op de brute terreurdaad en de gijzeling van Israëliische burgers door de terreurorganisatie Hamas op 7 oktober 2023, vanwege de bijzondere verantwoordelijkheid van Duitsland ten opzichte van Israël, de aanwezigheid van oorlog nog meer in het middelpunt van de samenleving geplaatst. **Dat deze wereld (ook) een plaats is van gewelddadige en brute moorden, is daarmee overduidelijk geworden – zozeer zelfs dat dit inmiddels ook een bepalende factor is geworden in de Duitse binnenlandse politiek.**

(64) **De perceptie van internationale conflicten in de Duitse samenleving wordt sterk beïnvloed door de eigen locatie.** De publieke belangstelling richt zich voornamelijk op Europa en het Midden-Oosten, terwijl de ontwikkelingen in Afrikaanse landen aanzienlijk minder aandacht krijgen. Tegelijkertijd wordt de indruk steeds sterker – helaas bevestigd door de realiteit – dat gewelddadige conflicten wereldwijd toenemen en dat oorlog in veel regio's een bittere realiteit is. Na jaren...

Hoewel het aantal doden in gewelddadige conflicten lange tijd afnam, gaat de trend nu de andere kant op. In 2024 was het aantal doden als gevolg van oorlogen hoger dan in de jaren daarvoor. Duizenden soldaten, maar ook burgers sterven of raken verminkt. Verkrachtingen, voornamelijk van vrouwen en kinderen, behoren tot de perfidie van oorlogsvoering. Mensen worden in oorlogstijd gemarteld, lijden honger, worden verdreven en hebben geen toegang tot gezondheidszorg en onderwijs. Door de oorlog is de Gazastrook grotendeels onbewoonbaar geworden, met rampzalige humanitaire gevolgen. Veel andere oorlogen worden gekenmerkt door soortgelijke wreedheden. Het grote publiek neemt hier echter nauwelijks nota van.

(65) Meer dan de helft van alle gewelddadige conflicten wereldwijd vindt plaats op het Afrikaanse continent, met name ten zuiden van de Sahara. Nog steeds gaat het bij veel conflicten niet om geschillen tussen naties, maar om de gevolgen van staatsgrepen en burgeroorlogen en een daardoor uitgehold of zelfs vernietigd staatsgezag in zogenaamde mislukte staten (*failed states*). De situatie van de mensen die daar leven is dan ook rampzalig: honger, vlucht, moorden en verkrachtingen zijn aan de orde van de dag.

(66) De militaire uitgaven hebben wereldwijd een nieuw hoogtepunt bereikt. Ontwapening en wapenbeheersing staan momenteel niet centraal in de wereldpolitiek. Er bestaat geen betrouwbare mondiale architectuur voor wapenbeheersing, of die bestaat niet meer. Het is een duidelijk teken van toegenomen spanningen dat de verdragen inzake nucleaire wapenbeheersing en ontwapening, die sinds de jaren zeventig tussen Rusland respectievelijk de Sovjet-Unie en de VS zijn gesloten,

door beide partijen in twijfel zijn getrokken of opgezegd. Ook in Duitsland zijn de militaire uitgaven recentelijk gestegen – en zullen ze blijven stijgen. **De extra uitgaven voor het leger hebben tot gevolg dat er geld ontbreekt voor andere investeringen of dat staten zich hoog in de schulden steken. Deze schulden vormen een last voor volgende generaties.** In hoeverre deze last kan worden verlicht door veranderingen aan de inkomstenkant, is een kwestie van politieke beslissingen, maar moet worden onderzocht en transparant worden besproken.

(67) Veel mensen leven als gevolg van gewapende conflicten onder mensionwaardige omstandigheden. Het aantal mensen dat is gevluht of op de vlucht is, is de afgelopen jaren voortdurend gestegen. Slechts een fractie van deze mensen vindt de weg naar Europa en vervolgens naar Duitsland. De meesten blijven in hun eigen land of in de directe buurlanden. Kinderen die als gevolg van gewelddadige conflicten moeten vluchten, lijden bijzonder veel. Ze zijn vaak getraumatiseerd, lijden honger, worden blootgesteld aan een verhoogde sterfte, zijn overgeleverd aan geweld en krijgen geen onderwijskansen die hen de mogelijkheid op een betere toekomst zouden kunnen bieden.

(68) Seksuele geweld tegen vrouwen, maar ook tegen mannen, is nog steeds een oorlogswapen – verboden in verschillende internationale verdragen – dat wordt ingezet om de tegenstander systematisch te vernederen en zo hele samenlevingen te destabiliseren. Vooral in patriarchale samenlevingen worden de slachtoffers van dit geweld na de feiten sociaal gestraft. De traumatisering die het gevolg is van de daad en de sociale sancties kan generaties lang voortduren.

(69) Drones maken oorlogsvoering mogelijk waarbij geen min of meer directe confrontatie tussen twee vijandige partijen meer nodig is, maar waarbij op afstand kan worden gedood. De technologie maakt momenteel een snelle ontwikkeling door, waardoor deze wapens steeds belangrijker zullen worden. **Dronesaanvallen kunnen dan ook een bijzonder destabiliserend effect hebben op de psyche van soldaten, maar ook op de burgerbevolking.** De burgerbevolking leeft voortdurend onder een dreigend gevaar. Voor de bestuurder van de drones geldt een dubbel gevaar: in sommige scenario's moet hij het effect van zijn wapens directer waarnemen dan bij andere wapensystemen, maar in andere scenario's lijkt het doden ook veel abstracter. Beide situaties betekenen een versterking van de verantwoordelijkheid en de belasting.

(70) Met geautomatiseerde en semi-autonome wapensystemen krijgt een nieuwe gruwelijke dimensie van oorlogsvoering een aanzienlijke dominantie. Het gebruik van kunstmatige intelligentie (AI) verandert de dynamiek van militair geweld fundamenteel: **wanneer machines enorme hoeveelheden gegevens verzamelen en analyseren, kan het onduidelijk worden wie verantwoordelijk is voor militaire beslissingen en concrete acties.** Dat is vooral bedreigend wanneer beslissingen over leven en dood geautomatiseerd worden voorbereid of zelfs door een AI worden genomen. Dat zal van belang zijn voor het vaststellen van schuld en vervolgens ook voor verzoeningsprocessen na militaire conflicten.

(71) **Een ander nieuw oorlogstoneel dat door de voortschrijdende technologie werkelijkheid is geworden, is de ruimte.** De kritieke infrastructuur is in hoge mate afhankelijk van satellieten

. Gerichte aanvallen op satellieten maken vandaag de dag al deel uit van oorlogsvoering. Ze kunnen rampzalige humanitaire gevolgen hebben. Het is bekend dat staten ook plannen hebben voor nucleaire bewapening in de ruimte, waardoor dergelijke aanvallen op satellieten nog effectiever zouden worden. Hier dreigt een wapenwedloop, temeer daar gesprekken of overeenkomsten over wapenbeheersing op dit gebied momenteel nauwelijks mogelijk lijken.

2.1.2. Oordeelsvorming vanuit het perspectief van rechtvaardige vrede

(72) De huidige geopolitieke situatie maakt op pijnlijke wijze duidelijk dat er al veel bereikt is als mensen veilig zijn voor opzettelijk fysiek geweld, dat wil zeggen als er een rechtsruimte wordt gecreëerd en gehandhaafd die leven en ledematen beschermt. Hier komt de relatieve prioriteit van "bescherming tegen geweld" concreet tot uiting (zie hierboven, punten 39-58). In de regel zijn uitgebreide vredesprocessen alleen mogelijk op basis van vreedzame coëxistentie tussen de conflictpartijen. Daarbij moet echter worden voorkomen dat bescherming tegen geweld in het concept van rechtvaardige vrede wordt opgevat als een doel op zich en als "luie" vrede. Bescherming tegen geweld omvat namelijk ook de garantie van de territoriale integriteit van een land (zie hierboven, punt 23). **Bescherming tegen geweld kan alleen duurzaam slagen als deze op middellange en lange termijn vrijheid en het wegwerken van ongelijkheden garandeert en als in al deze processen pluraliteit op een vredesbevorderende manier wordt gecoördineerd.**

(73) In de huidige situatie van een genetwerkte en geglobaliseerde wereld gaat het streven naar vrede gepaard met een roep om meer veiligheid. Juist voor de betrokken landen en slachtoffergroepen is deze roep om veiligheid maar al te begrijpelijk

maar al te begrijpelijk. Er is geen vrede zonder veiligheid, en geen veiligheid zonder vrede. **Defensievermogen als onderdeel van een alomvattend veiligheidsbeleid ontleent zijn rechtvaardiging, zijn doel en ook zijn grenzen aan de vredeslogica. Omgekeerd kan de vredeslogica alleen terrein winnen waar de veiligheidslogica daarvoor de voorwaarden heeft geschapen** (zie hierboven, punt 62).

(74) Bij alle inspanningen om veiligheid te waarborgen, is het belangrijk om tegen de achtergrond van rechtvaardige vrede de tendensen van destructieve 'securitisatie' (*securization*) te bestrijden, met name in het maatschappelijk samenleven. Er moet dus bewustwording worden gecreëerd voor het feit dat het beroep op de onvermijdelijke noodzaak van maatschappelijke veiligheid kan worden misbruikt om individuele vrijheden en handelingsruimte buitensporig te beperken. Een ethisch oordeel is altijd gebaseerd op de vraag hoeveel beperkingen onontbeerlijk zijn om de vrijheid van zoveel mogelijk mensen te behouden. Veiligheid mag niet worden misbruikt om de belangen van bepaalde groepen door te drukken, noch als voorwendsel worden gebruikt om fundamentele vrijheids- en vormgevingsrechten te ondermijnen.

2.1.3. Gevolgen en aanbevelingen

(75) Het is de taak van de staat om de veiligheid van de burgers te waarborgen. Vredesethische reflectie begeleidt de staatsinstellingen in kritische solidariteit. Door te herinneren aan het primaat van geweldloosheid, creëert zij ruimte voor de spanning die ontstaat wanneer in het licht van geopolitieke uitdagingen afschrikkings- en verdedigingscapaciteiten moeten worden opgebouwd, terwijl tegelijkertijd

tegen alle tendensen moet worden ingegaan om politieke oplossingen voornamelijk door middel van militaire middelen te zoeken. **De protestantse vredesethiek koppelt het primaat van vredesbekwaamheid aan de noodzaak van defensievermogen.**

(76) Vanuit vredesethisch oogpunt moeten alle maatregelen op het gebied van veiligheids- en defensiebeleid het doel dienen om de vrede te waarborgen en internationale samenwerking te bevorderen. In alles moeten zij uiteindelijk de veiligheid van de mensen als maatstaf hebben. **Daarom mag veiligheidsbeleid nooit uitsluitend op militaire kracht zijn gebaseerd.** Integendeel, de voorwaarden voor een vreedzaam samenleven moeten op alle beleidsterreinen en in het bijzonder ook met civiele middelen worden versterkt.

(77) De ervaringen van de gewelddadige dood van veel mensen in oorlogstijd zouden, vanwege het primaat van geweldloosheid, kunnen leiden tot de eis om ook in een hevig conflict uitsluitend op onderhandelingen in te zetten. Deze visie gaat echter voorbij aan het feit dat dergelijke onderhandelingen alleen ethisch verantwoord zijn als ze binnen het internationaal recht plaatsvinden, dat wil zeggen als ze de territoriale integriteit en zelfbeschikking dienen. Het primaat van geweldloze oplossingen mag niet worden uitgespeeld tegen de ethiek van rechtshandhavend geweld – net zoals omgekeerd elk rechtshandhavend geweld zelf gericht moet zijn op de verenigbaarheid met het recht en op het overwinnen van geweld. **Opgelegde onderhandelingen zijn geen weg naar rechtvaardige vrede.** Onderhandelingen die alleen dienen om de resultaten van militaire oorlogsvoering veilig te stellen, moeten worden afgewezen. Als de positie van de onderhandelingspartners voornamelijk wordt bepaald door militaire en

economische macht wordt bepaald, bestaat het gevaar dat onderhandelingsresultaten machtsverhoudingen vastleggen die geen duurzame vrede dienen. Een ethisch verantwoord vredesbeleid moet daarom nauwkeurig onderzoeken onder welke omstandigheden onderhandelingen vredesbevorderend zijn en aan welke criteria een rechtvaardig onderhandelingsresultaat moet voldoen. Het moet ook gevoelig zijn voor gevallen waarin onder het mom van bescherming tegen geweld of handhaving van het recht vrijheidsrechten worden geschonden en mensen, maar ook infrastructuur en natuurlijke hulpbronnen worden vernietigd.

(78) Wie onderhandelingen als weg naar vrede voorstaat, moet ook de middelen ter beschikking stellen om deze onderhandelingen veilig te stellen. **Gezien de verschuivingen in de geopolitieke tektoniek en de duidelijkheid waarmee de VS van Europa meer betrokkenheid bij het veiligheidsbeleid eisen, omdat zij niet langer bereid zijn de hoofdlast van militaire afschrikking te dragen, moet Duitsland in nauwe samenwerking met de lidstaten van de Europese Unie en de NAVO investeren in veiligheidsbeleid, maar ook in economische veerkracht.** Dit geldt ook voor een gemeenschappelijke militaire ruimtevaartstrategie. Samenwerking met andere Europese landen vereist bovendien een efficiënt en zuinig bewapeningsbeleid. Vanuit dit perspectief is het toe te juichen dat er op EU-niveau, onder meer met de instelling van de functie van Europees commissaris voor Defensie, inspanningen worden geleverd om ook op het gebied van het veiligheidsbeleid tot meer integratie te komen. Tegelijkertijd moet echter worden opgemerkt dat dergelijke integratie-inspanningen het zicht op verdere geopolitieke veranderingen niet mogen belemmeren, vooral ook gezien het feit dat

dat de nationale en Europese belangen van afzonderlijke EU-lidstaten soms niet overeenstemmen.

(79) Daarbij moet er vooral op worden gelet dat de Europese integratie op het gebied van veiligheidsbeleid de status van de Bundeswehr als parlementair leger en daarmee de democratische legitimiteit van militaire operaties niet ondermijnt. Hoe belangrijk de beschermingsopdracht ook is, bij de uitbreiding van de militaire capaciteiten is gezond verstand geboden. **Defensie moet binnen de grenzen van de rechtsstaat blijven, ethisch verantwoord zijn en parlementair gelegitimeerd blijven. Vanwege het belang van het onderwerp en de enorme budgettaire gevolgen moet in het bijzonder worden gelet op de transparantie van de politieke communicatie.** Vanuit vredesethisch oogpunt moeten de mogelijke verschillen tussen een gezamenlijk Europees initiatief en nationale belangen, die onder bepaalde omstandigheden in strijd kunnen zijn met de dimensies van rechtvaardige vrede – zoals het wegwerken van ongelijkheden – kritisch worden gevolgd.

(80) Onder deze premissen maakt investeren in defensie deel uit van een verantwoord vredesbeleid. **Uitgaven voor bewapening en wapenbeheersing moeten echter gezamenlijk en strategisch worden bekeken.** Bewapening alleen is geen garantie voor vrede. Het kan alleen vrede bevorderen als het wordt gecoördineerd en gecontroleerd in internationale netwerken. Dat betekent dat bewapening zodanig moet plaatsvinden dat deze in zich het aanbod van wapenbeheersing draagt. Het inzicht uit het huidige veiligheidsbeleidonderzoek dat militaire capaciteiten – mits transparant gemaakt, duidelijk gemotiveerd en ingebed in multilaterale processen – niet alleen afschrikking creëren, maar ook bijdragen aan het opbouwen van vertrouwen

. Vanuit het perspectief van rechtvaardige vrede moet dit inzicht worden ondersteund. Zo begrepen kunnen bewapeningsinspanningen, mits correct gecommuniceerd en geïntegreerd in gemeenschappelijke veiligheidspolitieke kaders, een eerste stap zijn naar duurzame samenwerkingsstructuren, bijvoorbeeld door middel van wapenbeheersingsovereenkomsten, verificatiemechanismen of veiligheidspolitieke dialoogformules.

(81) Ondanks dergelijke synergieën zal een verhoging van de defensie-uitgaven gepaard gaan met aanzienlijke sociale en maatschappelijke uitdagingen. Want als er meer financiële middelen naar bewapening en defensie gaan, kan dat leiden tot concurrentie met andere beleidsterreinen. Dit kan de sociale vrede in gevaar brengen en bestaande onrechtvaardigheden verergeren. Een ethisch verantwoord vredesbeleid moet zich bewust zijn van deze spanning en een zorgvuldige afweging maken. Daar hoort ook bij dat er veranderingen aan de inkomstenkant worden besproken, niet in de laatste plaats door verschillende maatregelen op het gebied van belastingrechtvaardigheid. **Er is een genuanceerd debat nodig over waar bezuinigingen verantwoord zijn en, wat ook dringend noodzakelijk is, welke herverdelingsmaatregelen nodig zijn.** Juist vanuit het perspectief van rechtvaardige vrede moet worden opgemerkt dat sociale rechtvaardigheid niet mag worden uitgespeeld tegen veiligheid en vrijheid. Deze eis mag niet verhullen dat het een enorme politieke taak is om concurrerende doelstellingen in een duurzaam evenwicht te brengen.

(82) Deze uitdagingen laten zien dat een vredesethiek die zich richt op het ideaal van rechtvaardige vrede altijd ook een binnenlandse politieke dimensie heeft. Want

Alleen als duidelijk wordt dat het noodzakelijke evenwicht tussen hogere defensie-uitgaven en het doel van sociale rechtvaardigheid zodanig wordt vormgegeven dat de sociaal zwakkeren niet onevenredig zwaar worden belast en de economisch sterken niet van hun verantwoordelijkheid worden ontheven, kan de binnenlandse politieke stabiliteit duurzaam worden gewaarborgd. Een vredesbeleid dat is gebaseerd op democratische legitimiteit en maatschappelijke medeverantwoordelijkheid is afhankelijk van een rechtvaardige lastenverdeling. Om dit te bereiken is een politieke stijl nodig die openheid, transparantie en duidelijkheid centraal stelt. Alleen door eerlijke communicatie over tegenstrijdige doelstellingen, prioriteiten en financiële speelruimte kan worden voorkomen dat politieke beslissingen als willekeurig of onrechtvaardig worden ervaren en zo de sociale cohesie wordt geschaad. **Vredesethisch denken mag zich daarom niet beperken tot kwesties van buitenlands beleid, maar moet ook rekening houden met de sociale omstandigheden die nodig zijn voor innerlijke vrede.**

(83) Gezien de zorgwekkende rol die seksueel geweld speelt in gewapende conflicten, is het de taak van de staat, de kerken en maatschappelijke organisaties om zich krachtig in te zetten om deze misdaden voor het Internationaal Strafhof te brengen. Alle kerken zouden in hun preventie- en verzoeningswerk moeten bijdragen aan het terugdringen van dit geweld, dat vaak generaties lang traumatiseert.

(84) Vanuit haar eigen geloof kan en moet de protestantse kerk ook midden in het conflict getuigen van vrede en alle initiatieven versterken die een eschatologische realiteit laten zien. Denk bijvoorbeeld

bijvoorbeeld aan projecten in gemeenten waar leden van vervreemde groepen samenwerken, aan verzoeningsprojecten, aan de kansen van de internationale oecumene en ook aan de mogelijkheden van internationale universitaire samenwerking tussen theologische faculteiten midden in de oorlog. Het immense leed dat oorlog altijd met zich meebrengt, schetst duidelijke taken voor de kerk. Zij moet degenen bijstaan die dit leed ondergaan: door humanitaire hulp, door op te komen voor en steun te verlenen aan vluchtelingen, en door pastorale bijstand te verlenen aan allen die door oorlog en nood zijn getroffen. Dit omvat uitdrukkelijk ook de veiligheidstroepen met hun familieleden en politieke besluitvormers.

(85) Er moet ook speciale aandacht worden besteed aan de verschuivingen in begrippen als schuld en verzoening in gewelddadige conflicten, die het gevolg zijn van de ontwikkeling van nieuwe technologieën en een in sommige gevallen steeds anoniemer wordende oorlogsvoering. Het daarmee samenhangende nieuwe begrip van oorlogsvoering moet ethisch worden gereflecteerd. Soldaten moeten geestelijk worden begeleid en er moet ruimte worden gecreëerd voor ethische reflectie.

(86) In hun protestantse onderwijswerk is het de taak van de kerken om de nieuwe complexe vormen van oorlog te onderkennen en in te gaan op de daarmee samenhangende gevolgen en problemen. Gezien de snelle technologische ontwikkelingen en de daarmee gepaard gaande dynamiek van moderne conflictvormen kan het educatieve werk van de kerken nauwelijks tot doel hebben concrete instructies te geven voor alle denkbare scenario's. Des te belangrijker is het om het vermogen tot ethische oriëntatie onder omstandigheden van versnelde verandering te versterken. **Het gaat minder om kant-en-klare**

antwoorden, maar om het vermogen om weloverwogen, eigen verantwoordelijke beslissingen te nemen – en om aan te moedigen tot actieve, constructief-kritische deelname aan politieke processen.

2.2. De grens tussen oorlog en vrede vervaagt: hybride oorlogsvoering, cyberwapens en terrorisme

2.2.1. Nieuwe uitdagingen

(87) Een bijzondere uitdaging vormt de internationale toename van hybride oorlogsvoering, die tot doel heeft het handelings- en reactievermogen van de tegenstander aanzienlijk te beperken. Hybride oorlogsvoering kenmerkt zich door oneindige combinatiemogelijkheden, die zich rond drie fundamentele kenmerken groeperen: ten eerste worden de in liberale samenlevingen eigenlijk gescheiden sferen zoals maatschappij, economie, financiën, cultuur, leger enz. doelbewust met elkaar vermengd, waardoor het strijdtoneel veel verder wordt uitgebreid dan het klassieke militaire domein. Ten tweede opereert het nauwkeurig op overgangen en raakvlakken van maatschappelijke ordeningssystemen – dus daar waar verschillende verantwoordelijkheidsgebieden in elkaar overlopen, bijvoorbeeld tussen civiel bestuur en veiligheidsdiensten, tussen nationale en internationale bevoegdheden of tussen de publieke opinie en overheidsoptreden. Op deze raakvlakken worden de klassieke verschillen tussen oorlog en vrede, tussen interne en externe veiligheid en tussen tegenstanders en partners doelbewust ondermijnd en onherkenbaar gemaakt. Ten derde combineert hybride oorlogsvoering verschillende methoden, zoals economische

blokkades, schijnonderhandelingen, het verspreiden van verkeerde informatie, cyberaanvallen, het vernielen van communicatiekabels, het verstoren van de infrastructuur door aanvallen op satellieten in de ruimte, enz. Door de vele combinaties en daarmee empirisch steeds nieuwe verschijningsvormen van hybride oorlogsvoering zijn tegenmaatregelen moeilijk. Aangevallen staten lopen altijd een stap achter op de agressor. Bovendien raken verdedigingsmaatregelen vaak aan beginselen van de rechtsstaat, bijvoorbeeld in het geval van de verspreiding van verkeerde informatie, de garanties van vrijheid van meningsuiting en persvrijheid.

(88) Doordat hybride oorlogsvoering de aanvallers verhuult en bovendien de grenzen tussen interne en externe veiligheid dreigt te doen vervagen, wordt het voor de aangevallen partij aanzienlijk moeilijker om te reageren, ook omdat de verantwoordelijkheden in de praktijk onduidelijk zijn. **Plurale democratieën met hun langdurige parlementaire onderhandelingsprocessen zijn bijzonder geschikt voor hybride oorlogsvoering.** Dit gaat gepaard met het feit dat autoritair geleide staten steeds meer vertrouwen op de destabiliserende kracht van hybride oorlogsvoering.

(89) Militaire middelen kunnen, maar hoeven niet, deel uitmaken van hybride oorlogsvoering. Het internationaal recht is echter in principe gebaseerd op de binaire structuur van vrede en gewapend conflict. **De door het gebruik van verschillende methoden beoogde diffusiteit van oorlogsvoering bemoeilijkt het opleggen van sancties en ondermijnt bovendien de toepasbaarheid van het internationaal recht voor conflictbeheersing.** Bovendien is het, zelfs waar er aanzetten zijn tot internationale rechtspraak, nauwelijks mogelijk om sancties op te leggen voor hybride aanvallen, omdat de aanvallende staten – anders

dan bijvoorbeeld bij internationaal terrorisme – in de regel hun auteurschap trachten te verdoezelen. Dit heeft gevolgen voor de regulerende kracht van het internationaal recht.

(90) Een bijzondere breuklijn vormde de bezetting van de Krim door Russische soldaten zonder insignes in 2014, gevolgd door het schijnreferendum. Externe aanvallers werkten samen met interne krachten, waardoor de grens tussen aanvallers en aangevallen partijen vervaagde. Sindsdien is het begrip hybride oorlogvoering in het algemeen taalgebruik terechtgekomen. In feite bestaan er motieven voor hybride oorlogsvoering al sinds er interstatelijke conflicten in de wereld zijn. **Wat hybride oorlogsvoering tot een nieuw fenomeen maakt, is de snelle technologische vooruitgang van de afgelopen jaren, met name op het gebied van digitalisering, waardoor agressie en de vormen daarvan zich naar alle aspecten van het leven kunnen verspreiden.**

(91) **De afhankelijkheid van alle sectoren van een goed functionerende cyberspace – overheidsadministratie, economie, energievoorziening, gezondheidszorg, cultureel leven enz. – heeft deze tot een van de belangrijkste actieterreinen van hybride oorlogsvoering gemaakt.** Aanvallen in cyberspace kunnen hele overheidsinstanties of economische actoren lamleggen. De verdediging ervan is complex en lijkt op een digitale wapenwedloop, waarbij de aangevallen partijen altijd een stap achter lijken te lopen.

(92) Bovendien maakt het enorme belang van sociale media voor informatie en het maatschappelijk leven het bijzonder eenvoudig om invloed uit te oefenen op samenlevingen. Speciaal geselecteerde of betaalde mensen kunnen op het wereldwijde web eveneens

zoals automatisch handelende bots. Nepnieuws en propaganda verspreiden zich razendsnel. Algoritmes dragen ertoe bij dat mensen gevangen blijven in (desinformatie)informatiebubbels. De klassieke journalistiek – die onderzoek doet en zich aan de persethiek houdt – dreigt daarbij net zo achterop te raken als de wetenschapscommunicatie, die systematisch altijd in overweging neemt dat nieuwe wetenschappelijke inzichten kunnen leiden tot een herformulering van aannames. Journalistiek onderzoek en wetenschappelijke bevindingen verliezen door hun eigen logica aan aantrekkelijkheid en autoriteit in een sociale-mediawereld die gericht is op snelle meningen. **Pluralistische democratieën zijn bijzonder kwetsbaar omdat ze afhankelijk zijn van mondige en geïnformeerde burgers die vertrouwen hebben in het democratische systeem.** Hybride oorlogsvoering maakt hier doelbewust gebruik van om democratieën te destabiliseren – met recentelijk bedreigende gevolgen, bijvoorbeeld in landen van de Europese Unie.

(93) Digitalisering speelt echter niet alleen een rol bij de herwaardering van hybride oorlogsvoering. Het heeft ook een grote invloed op militaire conflicten. Dit geldt met name voor AI-ondersteunde wapentechnologie, drone-oorlogen, geautomatiseerde oorlogsvoering en oorlogsvoering in de ruimte. **Waar het doden van de 'vijand' op afstand mogelijk is, waar een aanval niet noodzakelijkerwijs gepaard gaat met een directe bedreiging voor soldaten van de aanvallende staat, waar hele staten kunnen worden gedestabiliseerd door aanvallen op satellieten in de gewapende ruimte, daar veranderen oorlogen en daarmee ook de houding van burgers van aanvallende staten ten opzichte van militaire conflicten.**

(94) **Naast hybride oorlogsvoering en cyberaanvallen krijgt de mondiale conflictsituatie door het gebruik van terreur nieuwe en uitdagende accenten.** Terrorisme is wereldwijd aanwezig in verschillende vormen. Grote, deels wereldwijd georganiseerde terreurgroepen zoals Hamas, Boko Haram of de zogenaamde IS lokken soms doelbewust militaire reacties van staten uit. Een staat als Israël vecht dan tegen een terreurgroep en krijgt vervolgens mogelijk te maken met een ongelijke beoordeling van het optreden van de betrokken actoren: terreurgroepen zoals Hamas doen namelijk niet eens alsof ze zich aan het internationaal recht willen houden, ook al beroepen ze zich op de bescherming daarvan. Toch moet de staat bij de verdediging tegen deze groeperingen zich zowel juridisch als ethisch strikt houden aan de minimumnormen van het humanitair volkenrecht en de mensenrechten, zoals die bijvoorbeeld tot uiting komen in het verbod op foltering, de bescherming van civiele doelen, met name ziekenhuizen, en het zoveel mogelijk vermijden van burgerslachtoffers bij militaire aanvallen.

(95) Terreur kan echter ook leiden tot destabilisatie van democratieën. **Terroristische aanslagen verleggen de grenzen tussen interne en externe veiligheid en zorgen zo voor een vermenging van discoursen.** Juist de laatste tijd is te zien dat de politiek en de media in de meeste EU-landen hard reageren op terroristische aanslagen in hun land door streng op te treden tegen asielzoekers, ook al wijzen veiligheidsexperts erop dat strengere migratiewetten terroristische aanslagen niet kunnen voorkomen. Extreemrechtse en rechts-populistische, deels verborgen of openlijk antidemocratische en in de regel EU-vijandige partijen winnen zo aan kracht in Frankrijk, Italië, Duitsland en andere EU-landen.

2.2.2. Oordeelsvorming vanuit het perspectief van rechtvaardige vrede

(96) De complexiteit van moderne hybride oorlogsvoering, door AI ondersteunde militaire operaties, oorlog in de ruimte en terrorisme stelt de protestantse vredesethiek en het christendom, waarin de vredesboodschap van Christus centraal staat, voor nieuwe uitdagingen. **De grenzen tussen vrede en oorlog dreigen voortdurend te vervagen – in tegenstelling tot in bijbelse teksten die over oorlog gaan.** De protestantse vredesethiek en het protestantse vredeswerk moeten zich hierop aanpassen. Enerzijds is het belangrijk om de dreiging van gerichte destabilisatiestrategieën, desinformatie, cyberaanvallen en andere maatregelen onder de drempel van klassiek militair geweld serieus te nemen. Deze vormen kunnen namelijk democratische instellingen ondermijnen en de veerkracht van de samenleving verzwakken. Anderzijds is op dit gebied ook bijzondere aandacht nodig voor mogelijke instrumentalisering. De focus op hybride oorlogsvoering mag er niet toe leiden dat de drempel van wat het betekent om in oorlog te zijn voortdurend wordt verlaagd en daarmee ook de drempel voor het legitieme gebruik van tegengeweld. Bescherming tegen geweld heeft een prominente plaats als fundamenteel goed. Door hybride oorlogsvoering is de weg naar oorlog vloeiend, maar toch zal men duidelijk moeten blijven bepalen wanneer twee staten in oorlog zijn. Ook hier moet de protestantse vredesethiek oproepen om vast te houden aan de strikte ethische en juridische beperking van het gebruik van militair geweld, ook in het geval van tegengeweld.

(97) Hoe belangrijk het ook is om de staat van oorlog als zodanig te begrijpen, het is evenzeer noodzakelijk om dichotome schema's – militair versus civiel, veiligheid versus vrede – op te heffen om de realiteit van hedendaagse conflicten adequaat te kunnen begrijpen. In plaats daarvan is er behoefte aan een bredere definitie van veiligheid, die ook de verwevenheid en overgangen tussen militaire, politieke, maatschappelijke en technologische dimensies beschrijft. Een toekomstbestendige vredesethiek moet daarom gedifferentieerder argumenteren: zij mag het militaire aspect niet zonder meer uitsluiten, maar moet het consequent in dienst stellen van de vrede en tegelijkertijd civiele, preventieve en op veiligheid en maatschappelijke veerkracht gerichte krachten versterken.

(98) Hybride oorlogsvoering gaat gepaard met een aanzienlijke verzwakking van alle vier dimensies van rechtvaardige vrede. Infrastructuren die bescherming bieden tegen geweld worden direct of indirect aangevallen, digitale en analoge vrijheidsruimtes worden vernietigd en de opbouw van economisch en ecologisch rechtvaardige levensomstandigheden wordt ondermijnd door aanvallen op de digitale infrastructuur. Bijzonder ingrijpend is bovendien de aantasting van maatschappelijke instellingen – zoals onderwijsinstellingen, vrije media, culturele en religieuze ruimtes of fora van het maatschappelijk middenveld – die het publieke debat dragen, sociale participatie mogelijk maken en een constructieve omgang met diversiteit bevorderen. Als deze ruimtes, met name op het gebied van het culturele leven, worden beschadigd of gedelegeitimeerd, dreigt erosie van democratische verzoeningsprocessen en daarmee een langdurige destabilisatie van de sociale cohesie.

(99) De dimensie van het bevorderen van vrede door om te gaan met pluraliteit wordt op een bijzondere manier benadrukt door hybride oorlogsvoering.

in gevaar. De pluraliteit van meningen en discussies kan namelijk door bots en algoritmen van sociale media worden ondermijnd zonder dat dit zichtbaar is. **Grote technologiebedrijven hebben steeds meer macht.** Autoritaire krachten kunnen de marktmacht van de wereldwijd opererende technologieconcerns gebruiken om hun belangen nationaal en internationaal met een aanzienlijk bereik de nodige nadruk te geven. Het wordt vooral problematisch wanneer dergelijke tendensen ertoe leiden dat de bedrijven zelf pleitbezorgers van autoritaire idealen worden.

(100) **De kerken hebben een bijzondere verantwoordelijkheid. Ze spelen een belangrijke rol in het zoeken naar de waarheid en daarmee in het vormgeven van sociale processen wereldwijd.** Door hun religieuze oriëntatie hebben ze in veel regio's van de wereld een diepgewortelde band met gemeenschappen en morele autoriteit, wat hen tot onmisbare spelers maakt – met alle ambivalenties die instellingen hebben die aanspraak maken op een dergelijke morele autoriteit. Juist wanneer de kerken zich hier actief voor inzetten, zullen ze waarschijnlijk steeds vaker het doelwit worden van hybride oorlogsvoering. Daar moeten ze zich op voorbereiden.

2.2.3. Gevolgen en aanbevelingen

(101) Een verantwoordelijk defensiebeleid kan alleen worden gevoerd in netwerkstructuren die op zichzelf al kansen bieden voor ontwapening. **Ook op het gebied van de verdediging tegen cyberoperaties moet worden gestreefd naar een Europese totaalstrategie.** Een dergelijke gezamenlijke aanpak belooft een zuinig gebruik van middelen en meer efficiëntie en kan de samenhang van de Europese Unie bevorderen.

(102) Vanwege het gebrek aan moreel beoordelingsvermogen, de daarmee samenhangende escalatierisico's, het grote gevaar voor misbruik en de ont koppeling van mens en dodelijk wapen moeten autonome wapensystemen worden verboden, voor zover ze zich onttrekken aan menselijke controle over hun doelen. **Internationale overeenkomsten die het verbod of op zijn minst de beperking van dergelijke autonome en semi-autonome wapens bevorderen, moeten worden ondersteund of zelfs geïnitieerd.** Aangezien autonome of zelfregulerende wapens een voordeel kunnen vormen in geval van verdediging, zal het echter zaak zijn om de dynamische ontwikkelingen nauwlettend in de gaten te houden en op basis van een ethische beoordeling in het kader van de criteria voor rechtvaardige vrede de hier gemaakte inschatting steeds opnieuw te toetsen.

(103) Het fenomeen terrorisme is complex en verdient een diepgaande discussie, ook in de protestantse vredesethiek. Het is namelijk zaak te voorkomen dat een gevoel van onveiligheid als gevolg van terroristische activiteiten zelf een bron van agressieve politieke retoriek wordt, zowel naar buiten als naar binnen. In principe geldt: terroristische organisaties, maar ook individuele terroristische actoren willen angst zaaien en daarmee samenlevingen destabiliseren. Enerzijds is het de taak van de politiek, de kerken en het maatschappelijk middenveld om deze angst serieus te nemen. De politiek moet maatregelen nemen die aanslagen onwaarschijnlijker maken. Anderzijds moet worden erkend dat terroristische aanslagen nooit volledig kunnen worden voorkomen. Een zakelijke discussie over de werkelijke gevaren is daarom noodzakelijk. Ten slotte mogen discussies niet door elkaar worden gehaald. Alleen maatregelen die echt geschikt zijn om terrorisme te bestrijden, zijn namelijk ethisch gerechtvaardigde maatregelen. Het is daarom verkeerd, omdat het doel

Het is niet zinvol en vanuit mensenrechtenoogpunt zeer problematisch om migratiebeleid te voeren als antiterrorismebeleid. **Terroristische aanslagen rechtvaardigen geen agressieve maatregelen tegen mensen die bescherming zoeken.** Integratie, ontwikkelingssamenwerking en politieke onderhandelingen zijn betere middelen. Het is de taak van politieke en kerkelijke leiders en van het maatschappelijk middenveld om hiervoor te pleiten en verdere polarisatie van de samenleving tegen te gaan.

(104) Hybride oorlogsvoering, die kan bijdragen aan de politieke en economische verzwakking van liberale democratieën, zal in de toekomst hoogstwaarschijnlijk toenemen. De overgangen tussen vrede en oorlog zijn veel minder scherp dan niet in de laatste plaats bijbelse beelden suggereren. Niet alleen vrede moet procesmatig worden benaderd, maar ook oorlog. **Er mag echter geen sprake zijn van een voortdurende dreiging en daarmee een voortdurende crisissituatie, waaronder een constant gevoel van politieke noodtoestand angstgedreven politieke maatregelen kan rechtvaardigen.**

(105) Gezien de toenemende technologische complexiteit van moderne oorlogsvoering – bijvoorbeeld door cyberoperaties, autonome wapensystemen of het gebruik van kunstmatige intelligentie in conflicten – moet de protestantse vredesethiek verder worden ontwikkeld. **De kansen voor de protestantse kerk en theologie liggen in het herkennen van concrete veiligheidspolitieke scenario's op basis van hun diverse werkterreinen en netwerken, waardoor belangrijke aanknopingspunten voor ethische oriëntatie kunnen worden verkregen.** Hiervoor moet de dialoog met deskundigen uit het leger en de politiek, met de sociale wetenschappen en technische

, vredes- en conflictonderzoek en internationaal recht. Alleen dan kan een vredesethiek ontstaan die past bij de nieuwe uitdagingen.

(106) Politieke besluitvormers staan voor de uitdaging om mechanismen en regelgeving te vinden waarmee de pluraliteitsvernietigende mogelijkheden van techbedrijven effectief kunnen worden beperkt en tegelijkertijd een relatieve vrijheid van de markten kan worden gewaarborgd. De gevaren van hybride oorlogsvoering en de afhankelijkheid van grote Amerikaanse en Chinese sociale mediaplatforms, die in toenemende mate worden gebruikt als politieke informatieplatforms, pleiten voor versterking van de digitale soevereiniteit van Europa en voor voortzetting van de regulering van internetdiensten.

(107) Wereldwijd gezien wordt de speelruimte van het maatschappelijk middenveld steeds verder beperkt. Op het gebied van buitenlands beleid moet diplomatiek worden gestreefd naar een vergroting van deze speelruimte voor het maatschappelijk middenveld. Ook ontwikkelingssamenwerking moet het maatschappelijk engagement versterken. Er moet echter worden erkend dat activiteiten in het maatschappelijk middenveld niet altijd en in principe vredesbevorderend zijn. Er moet dus op worden gelet dat juist die initiatieven worden ondersteund die de dimensies van rechtvaardige vrede bevorderen. Op het gebied van binnenlands beleid is het de taak van de politiek om het maatschappelijk engagement verder te versterken. **De kerken moeten de netwerken van maatschappelijke actoren nog intensiever ondersteunen dan tot nu toe het geval was.**

(108) Ook het vredeswerk moet zich aanpassen aan deze complexe situatie. Het is daarom bijzonder toe te juichen en verder

dat vredesbevordering door het gebruik van digitale media zich de afgelopen jaren heeft ontwikkeld tot een zelfstandig en erkend vakgebied. Nieuwe technologieën blijven aan belang winnen voor de actoren die op dit gebied actief zijn in vredesbevordering. Digitale tools kunnen in alle fasen van conflictpreventie, -transformatie en -nazorg een belangrijke rol spelen. Momenteel overheerst echter duidelijk het vredesbedreigende gebruik van de digitale ruimte door autocraten en populistten. Door middel van valse informatie en/of deep fakes wordt heel gericht gepolariseerd, wordt de publieke opinie op een krachtige manier beïnvloed en wordt macht uitgeoefend. **Daarom is het enerzijds belangrijk om het gebruik van de digitale ruimte dat de vrede in gevaar brengt, in te dammen. Anderzijds moeten de kansen die de digitale ruimte en nieuwe technologieën kunnen bieden voor vredesbevordering, benut worden.**

(109) Vredesopbouw moet inspelen op de eisen van hybride oorlogsvoering. Het is mogelijk dat er met behulp van de voortdurend evoluerende technologieën ook effectieve opties bestaan om hybride oorlogsvoering tegen te gaan, bijvoorbeeld door middel van digitale tools die helpen bij het identificeren van valse beweringen of die een effectieve verdediging bieden tegen destructieve activiteiten op sociale media door vijandige bots. Maar zelfs als dergelijke defensieve technologieën zouden bestaan, **kan iedereen het doelwit worden van cognitieve oorlogsvoering. Dit legt op iedereen de verantwoordelijkheid om zich bezig te houden met de gevaren die hieruit voortvloeien. Daarom is uitgebreide digitale educatie nodig – in bedrijven, organisaties, de staat, de kerk en bij elk individu. Het doel van onderwijs moet zijn om strategieën te ontwikkelen**

die een samenleving als geheel weerbaar maken tegen deze uitdaging. Vredesopbouw in deze zin betekent het aanleren en ondersteunen van digitale soevereiniteit en het begrip van digitale veiligheid. Belangrijk voorbereidend werk en stof tot nadenken hiervoor is al geleverd door het EKD-memorandum "Digitale vrijheid. De tien geboden in tijden van digitale verandering" (2021).

(110) De wereldwijde oecumene biedt een vitale ruimte voor vredes- en verzoeningswerk. De partnerschapsrelaties tussen kerken van verschillende denominaties en verschillende landen maken relaties mogelijk die politieke crises overstijgen. Diverse ontmoetingsvormen bevorderen begrip en perspectiefwisseling. Vaak dragen ze ook bij aan een nieuw of versterkt vredesengagement in de eigen kerken. In gezamenlijk gebed en in de eredienst wordt een mondiale vredes spiritualiteit geactualiseerd. Het theologische streven naar gezamenlijke standpunten, zoals in de Oecumenische Raad van Kerken, dient als oriëntatie voor het wereldwijde christendom en richt de aandacht op het gemeenschappelijke. Tegelijkertijd openen en behouden deze oecumenische netwerken alternatieve relatiekanalen over staats- en ideologische grenzen heen en leveren zo een vredesbevorderende bijdrage die veel verder reikt dan de kerkelijke ruimte.

(111) De wereldwijde oecumene is tegelijkertijd een praktische toepassing van de vierde dimensie van rechtvaardige vrede: enerzijds vraagt zij om een vredesbevorderende omgang met pluraliteit en anderzijds stelt zij vragen bij de machtsverhoudingen en actoren die deze pluraliteit onder de paraplu van het evangelie vormgeven. Ook hier moeten de Europese kerken een leerproces doorlopen. Want te lang gold

Theologieën en (vredes)ethiek van het mondiale noorden als de 'norm', theologieën van het mondiale zuiden daarentegen als 'contextueel'. **De wereldwijde oecumene roept op om de eigen theologieën te beschouwen als contextueel en particulier, die tegelijkertijd op zoek zijn naar het gemeenschappelijke en universaliseerbare in het licht van het evangelie.** Er bestaat geen niet-contextuele theologie en vredesethiek. Het ideaalbeeld van rechtvaardige vrede is niet onmiddellijk voor iedereen begrijpelijk, noch kan worden aangenomen dat het geen blinde vlekken bevat. Daarom moet het meer in gesprek worden gebracht met andere – soms sterk ondervertegenwoordigde – christelijke opvattingen over oorlog en vrede, over internationale (on)orde, over de rol van de kerk en het geloof. Door irritaties, juist ook in de wereldwijde oecumene, moet het dan ook voortdurend kritisch worden bekeken en herzien.

(112) In conflictsituaties biedt de oecumene een eigen potentieel voor communicatie waarin waarheid en feiten centraal staan. Het gaat erom met elkaar in contact te blijven en bij te dragen aan de opheldering van de situatie. Kerken die zich verzetten tegen staatsgeweld moeten worden gesteund, in het besef dat oecumenische relaties ook hun grenzen hebben, bijvoorbeeld wanneer theologische leerstellingen zelf agressie en geweld bevorderen. In uitzonderlijke gevallen – bijvoorbeeld bij eenzijdig destructieve, instrumentaliserende en vredesverstorende communicatie – kan het zelfs nodig zijn om oecumenische contacten tijdelijk op te schorten.

(113) Het is de taak van de kerken om bij te dragen aan de objectivering van gepolariseerde discussies, ruimte te bieden voor controverses

en steeds weer de hoopvolle horizon van het evangelie te ontvouwen. Het streven naar objectiviteit vloeit voort uit de christelijke overtuiging dat de mens in principe aanspreekbaar is op zijn vermogen tot redeneren – ondanks alle kwetsbaarheid van zijn bestaan. Dit betekent dat men zich moet inspannen om waarheidsgetrouw te zijn en dat men, alvorens een ethisch oordeel te vellen, moet zorgen voor een zo nauwkeurig, coherent en passend mogelijke beschrijving van de feiten. Het staat buiten kijf dat dergelijke beschrijvingen altijd gepaard gaan met beoordelingsvragen en perspectieven, vooral als het gaat om maatschappelijke ontwikkelingen, maar ook als historische constellaties en politieke noodzaak een rol spelen. Daarom moet er ruimte zijn voor objectieve, op feiten gebaseerde controverse. Het vredesbevorderende omgaan met pluraliteit als vreedstichtend goed betekent in dit verband dat gedeelde waarheden moeten worden nagestreefd als resultaat van democratische afstemmingsprocessen. **Gezien de complexiteit van de problemen en de vele tegenslagen in de strijd om vrede, blijft het geloofsgetuigenis van de kerk gekenmerkt door de hoop dat God ook daar vrede kan laten groeien waar menselijke perspectieven eindigen.**

2.3. De arrogantie van de macht: de manifeste crisis van het internationale, op principes gebaseerde beleid

2.3.1. Nieuwe uitdagingen

(114) Het buitenlands en veiligheidsbeleid van Duitsland, dat met name sinds 1990 gericht was op het versterken van de op regels gebaseerde internationale orde, staat onder druk. Het doel ervan was om sancties af te dwingen en het leger in geval van conflicten om te vormen tot een soort "wereldpolitie"

te vormen. Europa verminderde in deze periode zijn militaire uitgaven, terwijl de VS consequent hoge bedragen in zijn leger investeerde. Zonder deze uitgaven van de VS zouden internationale missies nauwelijks mogelijk zijn geweest. Voortschrijdende economische verwevenheid en verdere samenwerking moesten helpen om een situatie te creëren die het voor staten onaantrekkelijk zou maken om een oorlog te beginnen. De Russische aanvalsoorlog tegen Oekraïne is een opvallende verstoring van deze op internationale regels gebaseerde orde. Wat de situatie nog bemoeilijkt, is dat de VS, maar ook andere permanente leden van de VN-Veiligheidsraad, zich weinig betrouwbare ordehandhavers tonen en hun lidmaatschap van en deelname aan internationale organisaties, zoals de WHO of het Intergovernmental Panel on Climate Change, gedeeltelijk hebben opgezegd.

(115) In het algemeen kan worden vastgesteld dat beleid dat zich laat leiden door ethische principes en vooral de mensenrechten centraal stelt in zijn handelen, door talrijke politieke actoren bewust wordt afgewezen, genegeerd of geïnstrumentaliseerd. De snelheid waarmee president Trump in zijn tweede ambtstermijn de beginselen van de democratie ondermijnt, is hiervan een bijzonder treffend voorbeeld. Het idee dat het internationale rechtstelsel het normatieve kader vormt voor het beheersen van conflicten en het organiseren van internationale samenwerking, verliest aan steun. De demonstratieve minachting voor het recht en het gezag van instellingen, maar ook een puur op belangen gericht, nationalistisch economisch beleid dragen verder bij aan de verzwakking van internationaal erkende principes en op regels gebaseerde multilaterale samenwerking. De samenwerking en bereidheid tot compromissen die nodig zijn voor een vrij samenleven, worden in

door de publieke opinie niet langer algemeen als wenselijk beschouwd. **De kracht van het recht dreigt te worden vervangen door het recht van de sterkste.**

(116) Deze ontwikkeling is ook aanwezig wanneer het gaat om het vaststellen van eerlijke samenwerkingsstructuren en eerlijke voorwaarden voor gedeelde verantwoordelijkheid, bijvoorbeeld op het gebied van klimaatbescherming, internationale handel en economische samenwerking. **Bij gebrek aan beleidsoriëntatie op principes krijgen bovendien steeds meer staten en economische systemen met een libertaire, technocratische of autocratische opzet de overhand.** Wereldwijd is de democratie op zijn retour. Het gevaar bestaat dat de bestaande ongelijkheden en onrechtvaardigheden van een neoliberal of autoritair-kapitalistisch economisch systeem internationaal en ook nationaal aanzienlijk worden versterkt.

(117) Ook religieuze groeperingen stellen internationaal gecodificeerde ethische of juridische principes ter discussie of bestrijden deze zelfs. Zo worden bijvoorbeeld door het patriarchaat van Moskou van de Russisch-orthodoxe kerk delen van de mensenrechten als "westerse waarden" belasterd en met de vermeende noodzaak om deze te bestrijden gerechtvaardigd als een in strijd met het volkenrecht zijnde oorlog tegen Oekraïne. Een soortgelijk potentieel is ook waarneembaar bij evangelische opinieleiders, bijvoorbeeld in de VS.

2.3.2. Oordeelsvorming vanuit het perspectief van rechtvaardige vrede

(118) De overtuiging dat het recht het doorslaggevende middel is om verschillende belangen met elkaar in evenwicht te brengen,

vormt een belangrijk onderdeel van het ideaalbeeld van rechtvaardige vrede. Dit komt overeen met het feit dat het gebruik van geweld alleen ethisch legitiem kan zijn als het gebaseerd is op het recht als een voor iedereen bindende orde en op de ethische principes die aan dit recht ten grondslag liggen. In het idee van het natuurrecht, waarvan de tradities via het scheppingsgeloof hun weg hebben gevonden naar de christelijke traditie, was deze gedachte van een voor iedereen bindend recht altijd aanwezig in het christendom. Dat geldt ook voor het protestantisme. Als de reformatoren niettemin sceptisch stonden tegenover het natuurrecht, dan was dat het gevolg van de interpretatieve ruimte ervan en het feit dat de beperktheid en zondigheid van de mens ook de oriënterende kracht van het natuurrecht kunnen verminderen of zelfs corrumperen. Ondanks dit scepticisme ten aanzien van het ene natuurrecht blijft het concept van het universele recht onmisbaar voor een vreedzame regeling van conflicten. **Een protestantse vredesethiek die is gebaseerd op het ideaal van rechtvaardige vrede moet zich daarom krachtig verzetten tegen het relativiseren van het belang van een voor iedereen bindende rechtsorde.** De protestantse vredesethiek zal er echter wel op letten dat de proclamatie van universele rechten niet stiekem uitmondt in machtsclaims.

(119) In de moderne tijd hebben menselijke waardigheid en mensenrechten de plaats ingenomen van het natuurrecht als kern van dit rechtssysteem. Dit vergde een lang leerproces. Want hoewel het verband tussen menselijke waardigheid en het beeld van God al in de oude kerk en ook in de renaissance werd bedacht, bleef het, net als de uitgebreide scheppingsethiek van Franciscus van Assisi, die mensen, dieren en de hele natuur omvat, een marginale positie innemen. Inmiddels wordt algemeen erkend dat

dat christelijke motieven zoals de opvatting dat ieder mens naar Gods beeld is geschapen, het geloof in de wederopstanding van de gekruisigde Christus en het verlangen naar een alomvattende orde in de zin van *shalom* heel goed te verbinden zijn met het idee van menselijke waardigheid en de daaruit afgeleide mensenrechten, evenals met de erkenning van een bijzondere waardigheid van dieren en het milieu. Tegen de achtergrond van haar eigen geschiedenis wordt in de protestantse ethiek bovendien algemeen erkend dat ethische principes altijd voor interpretatie vatbaar zijn en onder bepaalde omstandigheden ideologisch kunnen worden vervormd. Hieruit vloeit de overtuiging voort dat de fundamentele principes van de mensenrechten, de wederzijdse erkenning als vrije en gelijke mensen, niet ter discussie mogen worden gesteld. **Waakzaamheid ten aanzien van alle pogingen om de inhoud van de mensenrechten te verruimen en in het bijzonder bepaalde opvattingen over het goede leven via een autoritaire interpretatie voor iedereen bindend te willen maken, behoort vandaag de dag tot de basis van een protestantse ethiek van het politieke.**

(120) In deze benadering worden in de protestantse vredesethiek postkoloniale en (post-)structuralistische kritiekpunten overgenomen, zonder dat hun standpunten volledig kunnen worden overgenomen. Ook in de protestantse vredesethiek zijn er, met het oog op de dimensie van het vredesbevorderende omgaan met pluraliteit, goede redenen om ondervertegenwoordigde stemmen in het mondiale discours te versterken en tegelijkertijd kritiek te leveren op die machtige actoren en mechanismen die hun eigen interpretatie als universeel en onbetwistbaar markeren. Dit geldt in het bijzonder voor de koloniale continuïteiten die nog steeds leiden tot uitbuiting, ongelijkheid en

Milieuvernietiging veroorzaken en daarmee een belangrijke bron van conflicten vormen. Vanuit het perspectief van een protestantse vredesethiek mag men zich echter niet aansluiten bij degenen die eisen dat universeel toepasbare principes worden losgelaten en dat men zich uitsluitend richt op particularisme en communitarisme. **Juist tegen de achtergrond van de christelijke overtuiging van de universaliteit van het heil en de gelijkenis met God, die voor alle mensen geldt, is vanuit christelijk perspectief de zoektocht naar het gemeenschappelijke, naar het mondiale *bonum commune*, een onmisbaar onderdeel van de vredesethiek.**

(121) De vierde dimensie van rechtvaardige vrede, namelijk het vredesbevorderende omgaan met pluraliteit, vereist principes die een passend gebruik van pluraliteit en de noodzakelijke bevordering ervan onderscheiden van misbruik. De diversiteit aan ethische opvattingen – dat wil zeggen de gelijkwaardige erkenning van alles wat tot deze diversiteit behoort – en het praktische en theoretische begrip daarvan zijn gebaseerd op twee fundamentele ethische principes die in hoge mate overeenkomen met de christelijke achtergrondovertuiging van bevrijde schepping: vrijheid en menselijke waardigheid. **Met het ideaal van rechtvaardige vrede moet daarom worden gepleit voor een op regels gebaseerd pluralisme in de internationale orde, dat ruimte laat voor verschillende contexten en waarden, zolang deze de vrijheid en de menselijke waardigheid niet in het geding brengen.**

(122) De theologische grondgedachte van deze benadering is de overtuiging dat de mensenrechten deel uitmaken van de orde van de geschapen wereld. Ze zijn niet het evangelie. Dat betekent dat de mensenrechten, die ook als reactie op

fundamentele historische onrechtvaardigheden moeten worden begrepen, voortdurend verder moeten worden ontwikkeld. **Het opkomen voor de mensenrechten houdt ook in dat men zich inzet voor de voortdurende verdere ontwikkeling ervan. Daarbij is het de taak om de onwrikbare kern van de mensenrechten, namelijk het respect voor de integriteit van elke individuele persoon, te concretiseren in nieuwe probleemconstellaties.** Hiervoor zijn intensieve discussies nodig, ook om te voorkomen dat het mensenrechtendiscours kan worden misbruikt om een specifieke visie op het samenleven in de samenleving op te leggen aan andere culturele tradities. Het specifieke perspectief dat de protestantse vredesethiek kan bieden, bestaat erin deze processen kritisch te begeleiden tegen de achtergrond van de vier dimensies van rechtvaardige vrede.

(123) Het christelijke begrip van de mens, het geloof dat hij naar Gods beeld is geschapen, de herinnering aan de 'nieuwe mens' die in Jezus Christus zichtbaar is geworden, en de eschatologische hoop op de 'nieuwe schepping' zijn voor een christelijke vredesethiek van universele reikwijdte en dimensie. Ze vormen de basis voor een krachtig pleidooi van de christelijke ethiek voor internationaal geldende regels, rechten en regimes. Ze moeten voor iedereen met alle middelen worden verdedigd – nationaal en internationaal. **De herinnering aan Jezus Christus als de 'nieuwe mens', in wiens handelen het koninkrijk van God al zichtbaar wordt, roept degenen die in zijn voetsporen treden op om zich actief in te zetten voor rechtvaardige levensomstandigheden voor alle mensen.** In zijn woorden en daden koos Jezus consequent de kant van de zwakken, de uitgeslotenen en de behoeftigen. Zo belichaamde hij een 'betere gerechtigheid'.

(zie Matteüs 5:20), wat niet alleen juridische gelijkheid betekent, maar ook de concrete deelname van iedereen aan een leven in waardigheid en vrede. Een christelijk geïnspireerde visie op de mensenrechten is daarom in tegenspraak met elke vorm van onverschilligheid ten opzichte van het lijden van anderen en erkent het streven naar gerechtigheid als een centrale uitdrukking van het navolgen van Christus.

2.3.3. Gevolgen en aanbevelingen

(124) Vanuit het perspectief van rechtvaardige vrede is steun voor de Verenigde Naties en het internationaal volkenrecht, ondanks hun tekortkomingen, onontbeerlijk. Als internationaal platform en organisatie voor vredeshandhaving en rechtvaardige conflictoplossing leveren zij – net als het Internationaal Strafhof – een essentiële bijdrage aan de vreedzame beslechting van geschillen, de bescherming van de mensenrechten en de vervolging van misdaden tegen het internationaal recht, in het bijzonder genocide, aanvalsoorlog, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden. Deze activiteiten verdienen onvoorwaardelijke steun en constructieve medewerking. Ze moeten gericht zijn op het verwezenlijken van de doelstellingen van rechtvaardige vrede en het versterken van op rechten gebaseerde samenwerking in de zin van op regels gebaseerd pluralisme, en niet op kortetermijnkansen in de binnenlandse politiek.

(125) Vanuit haar inmiddels gegroeide overtuiging voor de mensenrechten verzet de protestantse kerk zich resoluut tegen de uitholling of eenzijdige instrumentalisering van ethische leidende principes als basis voor het vormgeven van internationale betrekkingen. Zij kan geen begrip opbrengen voor relativeringen van haar

universele geldigheid tonen, noch compromissen sluiten over de gelijke menselijke waardigheid van alle mensen, aangezien dit zowel in strijd zou zijn met de kern van het christelijk geloof als met de beschaafde cultuur van een geleefde mensenrechtenethos.

(126) De protestantse kerk zal haar aanwezigheid in de samenleving gebruiken om mensenrechtenkwesties onder de aandacht te brengen. Daartoe zoekt zij actief samenwerking met maatschappelijke en politieke actoren, andere religieuze gemeenschappen en denominaties, ook op internationaal niveau. Daarbij moet ervoor worden gezorgd dat recht wordt gedaan aan de complexiteit van het geldende internationale recht, de opzet ervan en ook de concrete praktijk. **De Evangelische Kerk moet met alle middelen structuren en organisaties blijven steunen die zich inzetten voor mensenrechtenprincipes en de binding van politiek handelen aan het volkenrecht, en hiervoor ook bij haar partnerkerken in de oecumene pleiten. Het uitgangspunt moet een op regels gebaseerd pluralisme zijn, waarin de verschillende dimensies van rechtvaardige vrede kunnen worden gerealiseerd.**

2.4. De noodzaak van samenwerking om te overleven: klimaatkwesties en verlies aan biodiversiteit in de maalstroom van onopgeloste conflicten

2.4.1. Nieuwe uitdagingen

(127) Gewapende conflicten hebben enorme nevenschade voor het milieu tot gevolg: hele gebieden worden verminkt, natuurresevaten vernietigd, grote delen van het landschap

verontreinigd met giftige stoffen en olie, flora en fauna vernietigd, grondstoffen en energie verbruikt voor wapens. **Niet zelden zijn oorlogen ook ecocide, dat wil zeggen een massale uitoefening van destructief geweld tegen de natuurlijke levensbronnen.**

(128) In internationale klimaatovereenkomsten – zoals bijvoorbeeld de VN-klimaatconferentie van Parijs in 2015 – worden de gevolgen van militaire conflicten niet meegenomen. Ze zijn echter wel onderworpen aan beperkingen op grond van het humanitair volkenrecht met betrekking tot de milieuschade die wordt veroorzaakt door wapens en militair materieel. Op dit moment zijn de aansprakelijkheidsverplichtingen echter zeer ontoereikend. **De vernietigende kracht en de betekenis van de klimaatcrisis worden wereldwijd nog steeds onvoldoende politiek aangepakt, ook op het gebied van veiligheidsbeleid.**

(129) **Het belang van strategische grondstoffen leidt wereldwijd tot toenemende spanningen.** Sommige landen gebruiken de toegang tot dergelijke hulpbronnen doelbewust om economische en geopolitieke voordelen te behalen. Vooral regio's als Groenland of de diepzee komen daardoor steeds meer in de belangstelling van internationale belangen te staan. Deze ontwikkelingen brengen het risico van nieuwe conflicten met zich mee en belemmeren tegelijkertijd gezamenlijke inspanningen op het gebied van klimaatbescherming.

2.4.2. Oriëntatie vanuit het perspectief van rechtvaardige vrede

(130) **Verantwoord omgaan met de schepping en streven naar meer klimaatrechtvaardigheid zijn een integraal onderdeel van de verwezenlijking van de**

Rechtvaardige vrede begrijpen. Klimaatrechtvaardigheid is geen extra perspectief dat men al dan niet kan nastreven, maar moet een integraal onderdeel zijn van huidige en toekomstige vredesmaatregelen: klimaatrechtvaardigheid en daarmee een duurzaam gebruik van de hulpbronnen van de wereld voorkomen toekomstige gewelddadige conflicten, aangezien klimaatonrechtvaardigheid en het daarmee vaak gepaard gaande tekort aan natuurlijke hulpbronnen conflicten verergeren. Klimaatrechtvaardigheid moet tegelijkertijd worden beschouwd als een integraal onderdeel van het bevorderen van vrijheid en het terugdringen van ongelijkheid, aangezien op mondiaal niveau alleen duurzaam vreedzame, vrije en rechtvaardigere omstandigheden te verwachten zijn wanneer de lasten en kosten van een klimaatvriendelijkere economie evenredig worden verdeeld en de profiterende staten en actoren van het huidige deficitaire milieubeleid op passende wijze verantwoordelijk worden gehouden. Klimaatrechtvaardigheid loopt dus vooral door de eerste drie dimensies van rechtvaardige vrede en het belang ervan kan nauwelijks worden overschat. Alleen als de wereld bewoonbaar blijft, is menselijk leven en daarmee vredeshandelen in al zijn dimensies mogelijk. Dit perspectief moet met name ook worden bekeken vanuit het oogpunt van rechtvaardigheid tussen de generaties.

(131) Tegelijkertijd kan, ondanks deze fundamentele inzichten, het leidende aspect 'klimaatrechtvaardigheid' niet op monolithische wijze tot het enige dragende ethische besluitvormingsprincipe worden verheven. Klimaatrechtvaardigheid moet veeleer steeds worden afgewogen tegen andere, potentieel conflicterende belangen en er moet een zo goed mogelijk evenwicht worden gevonden. Maatregelen voor klimaatrechtvaardigheid hebben op korte termijn een groot conflictpotentieel. De inspanningen om de klimaatverandering te beperken kunnen concurreren met de inspanningen om sociale en economische nood te verlichten. Dat ze leiden tot...

dat dit op korte termijn gepaard kan gaan met beperkingen van de individuele vrijheid, mag niet worden verzwegen. Aangezien de verschuivingen die de omschakeling naar een klimaatvriendelijke economie met zich meebrengt, gepaard gaan met verliezen of op zijn minst met het moeten afzien van bepaalde zaken, kunnen de daarmee samenhangende maatregelen en voorschriften de interne stabiliteit van staten in gevaar brengen. Maar: **de noodzakelijke hervormings- en herverdelingsprocessen voor een klimaatvriendelijke economie bieden hoogstwaarschijnlijk de basis om de speelruimte en noodvrijheid voor de toekomst veilig te stellen. Tussen de kortetermijnverplichtingen en de langetermijnwinsten, tussen de belangen van de huidige en toekomstige generaties, is een intensieve dialoog nodig om een eerlijke verdeling van middelen en vrijheidskansen mogelijk te maken.** Gezien het belang dat in het concept van rechtvaardige vrede wordt gehecht aan het recht voor de coördinatie van tegenstrijdige belangen, is het wenselijk dat het rechtssysteem verder wordt ontwikkeld in de richting van procedures die ook ecologische aspecten integreren in juridische afwegingsprocessen.

(132) Als de eerlijke verdeling van de lasten die de omschakeling naar een klimaatvriendelijkere economie en levenswijze met zich meebrengt, al in nationale context een uitdaging is, dan geldt dat des te meer voor internationale betrekkingen. **Hoe moet worden omgegaan met eisen van herstelrechtvaardigheid of op zijn minst compenserende rechtvaardigheid die door de minder ontwikkelde landen, die tegelijkertijd een lagere uitstoot van klimaatschadelijke gassen per hoofd van de bevolking hebben, aan de industrielanden worden gesteld? Deze vraag moet des te dringender worden behandeld omdat het merendeel van deze landen bijzonder te lijden heeft onder de gevolgen**

de klimaatcrisis lijdt. Ook hier zal het van belang zijn om het internationaal recht verder te ontwikkelen, zodat deze kwesties niet alleen aan de politieke machtsverhoudingen worden overgelaten, maar op een eerlijke manier kunnen worden geregeld. Dat betekent dat het versterken van de internationale orde en het erkennen van een voor iedereen bindend systeem van internationaal recht ook in dit perspectief onontbeerlijk blijft. Een rechtvaardig evenwicht kan alleen worden bereikt als de beginselen van het internationaal recht in acht worden genomen.

(133) Een zorgvuldige, verantwoordelijke omgang met de natuurlijke levensbronnen is niet alleen een kwestie van rechtvaardigheid en vrede. Het vloeit ook rechtstreeks voort uit de huidige interpretatie van de bijbelse getuigenissen over de schepping. Volgens deze interpretatie is de mens aangesteld als mandataris of beheerder van de aarde, een opvatting die ook in het jodendom en de islam wordt gedeeld. **De woorden uit het scheppingsverhaal "... maak hen (de wereld) u onderdanig" (Genesis 1:28) kunnen in onze tijd worden opgevat als rentmeesterschap.** Dit concept, dat vaak wordt aangeduid met de Engelse term stewardship, verwijst naar ethisch verantwoord handelen dat ecologie, economie en oecumene met elkaar verbindt. Cultuur, economie, politiek en spiritualiteit moeten daarbij samenwerken en voldoende financiële en personele middelen ter beschikking stellen om de leefomgeving op aarde op lange termijn te behouden.

2.4.3. Gevolgen en aanbevelingen

(134) **Een levenswijze die klimaatrechtvaardigheid bevordert en daarmee bijdraagt aan vredesgeschiktheid**

is om op alle niveaus persoonlijk, maatschappelijk, politiek, economisch en kerkelijk te werken. De wereldwijde oecumenische praktijk van vrijwillige zelfverplichting tot de duurzaamheidsdoelstellingen in een bottom-upbenadering is meer dan een teken: het is actieve vredesbevordering, omdat het in de praktijk duidelijk maakt dat vrijheid alleen kan worden behouden met de bereidheid om de schepping te sparen, en in grote delen zelfs alleen kan worden bereikt ten gunste van een voldoende levens- en consumptiehouding.

(135) Klimaatbeschermingsmaatregelen en investeringen in klimaatadaptatie zijn een belangrijke bijdrage aan een vreedzamere wereld. De politiek moet hiervoor de nodige randvoorwaarden scheppen en de weg vrijmaken voor een transformatie van de economie en de samenleving. Kerken en maatschappelijke organisaties moeten niet alleen kritisch toezicht houden op het beleid op dit gebied, maar ook zelf een bijdrage leveren.

(136) Op politiek vlak is het een enorme uitdaging om de nodige investeringen op het gebied van veiligheid en defensie niet alleen in evenwicht te brengen met de sociale taken van de staat, maar ook met de eisen van een ecologisch verantwoorde economie. De sleutel tot een duurzame en veilige levenswijze ligt juist in een evenwichtige combinatie van meer defensie, sociale voorzieningen en klimaatbescherming. Alleen zo kunnen de toenemende eco-imperiale spanningen op nationaal, maar ook op internationaal niveau worden overwonnen. De nationale politiek krijgt in de komende jaren in dit verband een voorbeeldfunctie. **Op het gebied van milieu- en klimaatbeleid kunnen daadwerkelijke successen alleen worden behaald door internationale samenwerking.**

werk mogelijk. Juist daarom is het internationale rechtsstelsel zo onmisbaar, juist daarom moeten er in eerste instantie ook onvoldoende compromissen worden gesloten om ten minste een begin te maken met de dringend noodzakelijke transformatie.

(137) Oorlogen veroorzaken niet alleen menselijk leed, maar ook enorme ecologische verwoesting. Deze schade treft vooral bevolkingsgroepen die al sociaaleconomisch zwak waren en heeft gevolgen voor meerdere generaties. Tot nu toe wordt in vredesonderhandelingen en compensatieregelingen nauwelijks rekening gehouden met dergelijke gevolgen voor het milieu. **Een ethisch verantwoord perspectief in het kader van rechtvaardige vrede vereist dat kerken en maatschappelijke actoren zich inzetten om ecologische oorlogsschade systematisch in kaart te brengen en te integreren in compensatieprocessen.** Het Internationaal Strafhof in Den Haag vervolgt ecocide nog niet als strafbaar feit. De kerken zouden de inspanningen van de Europese Unie en de Verenigde Naties moeten steunen om milieudelicten op te nemen in de lijst van strafbare feiten die daar worden vervolgd. Dan zouden niet alleen schadevergoedingen kunnen worden geëist, maar zouden ook strafrechtelijke vervolging tegen individuen kunnen worden ingesteld en indien nodig gevangenisstraffen kunnen worden opgelegd.

(138) De inzet voor klimaatrechtvaardigheid is een uiting van respect voor de natuurlijke levensvoorwaarden en de fundamentele gelijkheid van alle mensen. Dit vraagt om een houding van matiging, die niet betekent dat men dingen moet opgeven omwille van het opgeven zelf, maar die gericht is op een goed leven voor iedereen – gebaseerd op de waardigheid en rechten van elke

mensen en zijn vrijheid. **Alle mensen dragen verantwoordelijkheid voor de toekomst van onze gemeenschappelijke leefomgeving. Ieder individu wordt daarom opgeroepen om een levensstijl te hanteren die zuinig omgaat met hulpbronnen.**

(139) Maar vooral degenen die in welvaart leven en onevenredig veel bijdragen aan de opwarming van het klimaat – vooral in de industrielanden – hebben een bijzondere verantwoordelijkheid. **In een wereld die nog steeds lijdt onder de gevolgen van koloniale ongelijkheid, komt rechtvaardigheid ook tot uiting in de vraag hoe de lasten van de ecologische verandering worden verdeeld. Het overwinnen van dergelijke onevenwichtigheden maakt deel uit van het diaconale en profetische getuigenis van de kerk en is een uiting van solidariteit die in overeenstemming is met de geest van het evangelie.**

(140) Klimaatbescherming en klimaatrechtvaardigheid zullen niet werken zonder een fundamentele herdefiniëring van een leven in welvaart. Politiek en economisch is dit tot nu toe nauwelijks geformuleerd. De noodzakelijke hervormingen brengen risico's met zich mee, vooral als het gaat om verwachte verliezen voor degenen die tot nu toe beter af waren. **De bevrijdende boodschap van het evangelie kan een bron zijn voor een zinvol leven dat verder gaat dan consumptie en een allesomvattende prestatiegerichtheid – maar alleen als deze boodschap niet de gerechtvaardigde aanspraken overschaduwde van degenen die gebrek en nood lijden omdat ze onvoldoende materiële bestaansmiddelen hebben of omdat hun vrijheid wordt beperkt.**

3. Bekende vragen over vredesethiek vereisen actuele antwoorden

(141) Nucleaire afschrikking, wapenleveringen, dienstplicht en gewetensbezwaren, en christenen als leden van de strijdkrachten – dit zijn geenszins nieuwe kwesties voor de protestantse vredesethiek. Deze heeft zich decennialang intensief met deze problemen beziggehouden, met name onder het motto van rechtvaardige vrede. Het gaat om klassieke probleemgebieden die allemaal draaien om een concrete invulling van de bescherming tegen geweld als de fundamentele dimensie van de vredesethiek. Om deze reden wordt in de volgende paragrafen niet telkens expliciet verwezen naar het leidende principe van rechtvaardige vrede – toch vormen de vier dimensies ervan nog steeds de ethische achtergrond van de geactualiseerde beoordelingen en de geformuleerde oriëntatiepunten voor de oordeelsvorming. **In deze concrete thema's blijft de spanning tussen de discussie over de maatschappelijke en politieke randvoorwaarden in een door geweld gekenmerkte wereld leidend, evenals de overtuiging dat alle oordeelsvorming in het perspectief van de bijbelse vredesopdracht staat. De protestantse vredesethiek ziet hierin haar verantwoordelijkheid om genuanceerde oordelen te vellen die bijdragen aan de gewetensvorming en het publieke debat verrijken.**

3.1. Tussen politieke verantwoordelijkheid en het ethische doel van een wereld zonder kernwapens: nucleaire afschrikking als een dilemma dat overwonnen moet worden

(142) Binnen de Evangelische Kerk in Duitsland werd bijzondere aandacht besteed aan nucleaire afschrikking, met name vastgelegd in de Heidelbergse stellingen van 1959 en de vredesmemoranda van 1981 en 2007. Ook de lidkerken van de Bond van Evangelische Kerken in de DDR hielden zich intensief bezig met dit thema. Tijdens hun synode in Görlitz in 1987 spraken zij zich uitdrukkelijk uit voor de "afwijzing van de geest, logica en praktijk van afschrikking" en formuleerden zij een theologische en vredesethische belijdenis, die als bindende richtlijn voor hun kerken werd vastgelegd. Duitsland beschikt zelf weliswaar niet over kernwapens, maar het heeft wel vliegtuigen die kunnen worden uitgerust met in Duitsland opgeslagen kernwapens van de VS. Daarmee wordt het probleem van de "nucleaire participatie" aan de orde gesteld. Terwijl velen deze nucleaire participatie te ver vinden gaan, gaan er momenteel stemmen op die een Duitse deelname aan een Europese kernbewapening eisen.

(143) Kernwapens vormen een existentiële bedreiging voor mensen en hele leefgebieden. De aanvalsoorlog van Rusland tegen Oekraïne illustreert op exemplarische wijze de problematiek van nucleaire bewapening in hedendaagse conflicten: enerzijds heeft het feit dat Oekraïne afstand heeft gedaan van de Sovjet-kernwapens die op zijn grondgebied achterbleven, er waarschijnlijk toe bijgedragen dat het land het slachtoffer is geworden van een conventionele aanval. Anderzijds zijn de deels verborgen, deels openlijke dreigementen met het gebruik

kernwapens door de Russische Federatie een teken dat ook in een conventioneel conflict de dreiging met kernwapens een doorslaggevende rol kan spelen. **In een wereld waarin kernwapens bestaan, is een ethische discussie over deze dreiging onontbeerlijk.**

(144) De strategie van nucleaire afschrikking stelt ons voor bijzondere ethische problemen in vergelijking met conventionele afschrikking. **Achter de veroordeling van kernwapens, waaronder ook de dreiging met een nucleaire aanval valt, is er geen ethische terugweg. Kernwapens zijn, zeker tegen de achtergrond van de tweede en derde dimensie van het model van rechtvaardige vrede, op geen enkele manier ethisch te rechtvaardigen.** De Amerikaanse rooms-katholieke bisschoppen hebben al in 1983 vastgesteld dat elk gebruik van kernwapens, dus ook de zogenaamde tweede aanval, ethisch verwerpelijk is. Bij gebruik zouden namelijk de evenredigheid tussen het militaire doel en de burgerslachtoffers en het onderscheid tussen strijders en burgers in een mate worden geschonden die door niets te rechtvaardigen zou zijn. Vanwege het niet-discriminerende effect en de langdurige schade door de nucleaire stoffen (fall-out) die bij een inzet vrijkomen, moeten het bezit, de dreiging met en het gebruik van kernwapens vanuit ethisch perspectief worden afgewezen. Dit geldt ook voor zogenaamde tactische, dat wil zeggen kleine kernwapens. Het internationaal recht volgt deze lijn. Zo heeft het Internationaal Gerechtshof – zij het met een krappe meerderheid – benadrukt dat het gebruik van kernwapens nooit gerechtvaardigd is. De enige en uiterst voorzichtige concessie aan de dreiging met kernwapens is dat alleen in extreme situaties

existentieel gevaar voor de staat kan worden vastgesteld, dat "tactische" inzet met een kleinere atoomlading bij voorbaat verboden is. Ook hier zijn kernwapens en het gebruik ervan niet toegestaan, maar alleen niet zonder uitzondering verboden.

(145) De deels openlijke, deels verborgen dreigingen met het gebruik van kernwapens door de Russische Federatie zijn echter een teken dat ook in een conventioneel conflict kernwapens een doorslaggevende rol kunnen spelen. In dit scenario zouden alle staten die niet geloofwaardig kunnen verwijzen naar een nucleaire afschrikking, potentiële slachtoffers worden van conventionele aanvallen door staten of regimes die over kernwapens beschikken. In deze constellatie zou het vanuit veiligheidspolitiek oogpunt nauwelijks verantwoordbaar zijn om volledig af te zien van nucleaire bescherming. Zo ontstaat het ethische dilemma: **het bezit van kernwapens kan vanuit veiligheidspolitiek oogpunt noodzakelijk zijn, ook al is het gebruik ervan door niets te rechtvaardigen. Een ethisch juiste optie is om eenzijdig af te zien van kernwapens. Gezien de gevolgen in de huidige concrete politieke situatie zou dit echter politiek nauwelijks te verdedigen zijn. Ook nucleaire deelname of het bezit van kernwapens kan tegen deze concrete achtergrond dus een ethisch verantwoordbare beslissing zijn. Welke optie zij ook kiezen, de verantwoordelijken maken zich schuldig.**

(146) De ongeëvenaarde gevaren die nucleaire wapens, maar ook andere massavernietigingswapens met zich meebrengen, roepen de vraag op of de strenge eisen voor rechtmatige zelfverdediging moeten worden versoepeld als het gaat om de vernietiging of

Het voorkomen van bewapening die in strijd is met het internationaal recht. Het criterium van zelfverdediging in het internationaal recht staat niet ter discussie. Er moet een direct gevaar voor een staat bestaan, wil deze zich mogen verdedigen. Wat echter ter discussie staat, is wat directheid betekent in het geval van een concreet gevaar van nucleaire bewapening. De discussie tot nu toe heeft zich vooral gericht op het begrip zogenaamd preventief geweldgebruik om deze gevaren vroegtijdig af te wenden. Vanuit ethisch oogpunt spreekt echter tegen dat, tegen de achtergrond van het primaat van geweldloosheid, ook hier het gevaar duidelijk aan het licht moet zijn gekomen voordat militaire aanvallen ter afweer ervan gerechtvaardigd zijn. Anders zou het risico op misbruik te groot zijn. De rechtvaardiging van de oorlog tegen Irak in 2003 kan hier als waarschuwend voorbeeld dienen. Daarom moet worden vastgehouden aan de beschreven strikte criteria voor het recht op zelfverdediging (zie hierboven, punt 56 e.v.).

(147) De aard van het af te wenden gevaar kan echter een rol spelen bij de toepassing van de erkende criteria voor rechtmatige zelfverdediging, met name de onmiddellijkheid van de dreigende aanval en de noodzaak en evenredigheid van militaire verdedigingsmaatregelen. Dit hangt samen met de nauwelijks voorstelbare gevolgen van een eventueel gebruik van kernwapens. Daarom kan zich in extreme scenario's de vraag stellen of bij de ontwikkeling van massavernietigingswapens door een staat al sprake is van een onmiddellijk gevaar van een aanval wanneer draagsystemen en inzetbaarheid voorzienbaar zijn, zonder dat er een concrete aanval op handen is. Hierbij moet ook worden opgemerkt dat het doel van de wapenontwikkeling bestaat in een overeenkomstige aanval. Wanneer vreedzame middelen voor conflictbeheersing zijn uitgeput

en gewapend verzet de enige resterende mogelijkheid is om een existentiële dreiging af te weren, kan een preventieve militaire reactie vanuit ethisch en internationaalrechtelijk perspectief gerechtvaardigd zijn. Een dergelijke legitimering van gewapend verzet stelt echter zeer hoge eisen. Net als bij tegengeweld als *laatste redmiddel* kan een dergelijke preventieve reactie alleen plaatsvinden als alle diplomatieke middelen zijn uitgeput en het criterium van evenredigheid wordt toegepast. Om te voorkomen dat het recht op zelfverdediging wordt uitgerekt of ad absurdum wordt gevoerd, moet – in ieder geval achteraf – voldoende bewijs kunnen worden geleverd voor een dergelijk direct gevaar van een aanval. Juist gezien het potentieel voor misbruik van dergelijke rechtvaardigingen moet de vredesethiek er met klem op wijzen dat hier alleen met de grootst mogelijke terughoudendheid en ethische zorgvuldigheid mag worden beslist (zie boven, punt 58).

(148) De zeer uitdagende vraag naar de ethische legitimiteit van preventieve gewapende verdediging vormt een deelprobleem van de fundamentele dilemma's die voortvloeien uit het bestaan van kernwapens. **Met betrekking tot nucleaire afschrikking en nucleaire participatie kunnen geen eenduidige, ethisch gemotiveerde richtlijnen worden vastgesteld, maar kunnen alleen de genoemde dilemma's worden vastgelegd. Degenen die als volksvertegenwoordigers deze moeilijke afweging moeten maken, moeten bij deze beslissing worden bijgestaan.** Bij beslissingen met een dergelijke ethische reikwijdte is het in overeenstemming met een protestantse benadering dat afgevaardigden hun geweten volgen, dat wil zeggen dat er geen zogenaamde fractiediscipline bestaat.

(149) De in het dilemma geformuleerde opties om enerzijds volledig af te zien van kernwapens en anderzijds politiek verantwoord, afschrikkend bezit ervan, moeten echter – in tegenstelling tot eerdere interpretaties, bijvoorbeeld in de Heidelbergse stellingen – niet als complementair worden beschouwd. De formule van complementariteit beschrijft namelijk het gelijktijdig bestaan van twee mogelijkheden, maar geeft onvoldoende weer dat vanuit ethisch perspectief nucleaire afschrikking ethisch alleen te rechtvaardigen is als een politieke overgangsooplossing die altijd overwonnen moet worden. Daarom geldt: **deelname aan nucleaire afschrikking mag in geen geval als normaal worden beschouwd. Ze moet altijd gepaard gaan met geloofwaardige initiatieven op het gebied van wapenbeheersing, geweldbeperking en vertrouwenscheppende diplomatie.** Het moet dus in principe gaan om het ontwikkelen van een wereldwijde gezamenlijke strategie voor nucleaire ontwapening en het met grote inzet bevorderen daarvan. Politiek gezien moet met andere bondgenoten worden gezocht naar oplossingen voor een dergelijke ontwapening.

3.2. Tussen beschermingsplicht en geweldbeperking: wapenleveringen en wapenexport

(150) Kerken staan al jaren kritisch tegenover wapenleveringen en wapenexport: "Wapenexport draagt bij aan het in gevaar brengen van de vrede", zo stond bijvoorbeeld in het vredesmemorandum van de EKD uit 2007. Dit gevaar heeft kerken en christelijke groeperingen ertoe aangezet zich in te zetten voor de beëindiging ervan. **De huidige uitdagingen hebben**

geleid tot een controversiële discussie over wapenleveringen en wapenexport. De ene kant benadrukt dat wapenleveringen het conflict alleen maar verlengen en dat het nooit duidelijk is waarvoor wapens in de toekomst zullen worden gebruikt. De andere kant wijst op de noodzaak om een onrechtmatig aangevallen staat te ondersteunen in zijn verdedigingsinspanningen.

(151) De vraag naar de plicht tot noodhulp aan slachtoffers van geweld en oorlogsagressie rijst opnieuw in het licht van de huidige oorlogen. Onrechtmatig aangevallen personen hebben recht op zelfverdediging. Ook de rol van het recht als bemiddelend medium in geschillen is een onbetwistbaar onderdeel van de protestantse traditie. Christenen moeten zich te midden van een onverloste wereld in al hun posities en ambten verantwoorden en de mogelijkheid onder ogen zien dat de mens potentieel in staat is om alle orde-structuren te vernietigen – daarom moet een met dwang bekrachtigde rechtsorde een onontkoombaar onderdeel zijn van het menselijk samenleven. Niet alleen vanuit het volkenrecht, maar ook vanuit theologisch-ethisch perspectief kan daarom worden gesproken van een recht van de staat op zelfverdediging ter bescherming van zijn burgers. De rijke traditie van geweldloosheid blijft echter een voortdurende uitdaging voor christenen om niet genoeg te nemen met verdediging tegen geweld, maar te werken aan het overwinnen van geweld.

(152) Het recht op bijstand aan een aangevallen staat geldt ongetwijfeld – met inachtneming van het evenredigheidsbeginsel en de naleving van het internationaal recht. Maar men kan zich ook afvragen of er in dit geval zelfs geen ethische plicht bestaat.

tot bijstand bestaat. De ondersteuning van een aangevallen staat heeft een dubbele dimensie. Enerzijds moeten de slachtoffers van het geweld worden geholpen. Anderzijds moet de schending van het recht worden bestraft om toekomstig geweld te voorkomen. Niettemin wordt een dergelijke plicht buiten wederzijdse bondgenootschappelijke verplichtingen om zeer controversieel besproken, evenals het concept van de verantwoordelijkheid tot bescherming (zie hierboven, punt 44): enerzijds bestaat het gevaar dat, ondanks de formele binding aan het internationaal recht, het argument van bijstand wordt misbruikt voor andere politieke doeleinden. Anderzijds moet rekening worden gehouden met de gevolgen van een dergelijke bijstand voor de eigen bevolking. Het niet verlenen van bijstand kan **echter** ook gevolgen hebben voor de eigen gemeenschap. **Vanuit het perspectief van de vredesethiek moet daarom worden vastgesteld dat er geen onvoorwaardelijke verplichting tot bijstand of wapenexport kan bestaan. De ethische beoordeling is afhankelijk van de afweging in elk afzonderlijk geval tegen de achtergrond van de betreffende politieke situatie.** Het spreken over een mogelijk recht op bijstand of een plicht tot bijstand voor derden betekent dan ook niet dat in individuele gevallen voorrang moet worden gegeven aan de argumenten voor wapenleveringen ter legitieme zelfverdediging. Aan de eis tot bijstand door wapenexport moet ook niet tegen elke prijs worden voldaan, omdat deze afhankelijk is van de mogelijkheden van de betreffende staat waaraan het verzoek wordt gericht.

(153) Wapenleveringen vereisen de erkenning van het algemene geweldsverbod en een legitiem bestuur. De criteria voor rechtshandhavend geweld moeten op analoge wijze worden toegepast op wapenleveringen. Wapenleveringen mogen alleen dienen ter bescherming van de bevolking en ter herstel van een vreedzame orde. Het rechtmatig gebruik

De levering van wapens moet met name onderworpen zijn aan het internationaal humanitair recht en dus aan het criterium van evenredigheid. **Een escalatie van het geweld door wapenleveringen moet worden voorkomen. Om de naleving van de bestaande toetsingscriteria beter te waarborgen, is de invoering van een afzonderlijke wet inzake wapenexportcontrole noodzakelijk.** Een dergelijk rechtskader zou de transparantie en democratische controle versterken en exportbeslissingen meer afstemmen op mensenrechten en vredesethische normen. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat een gemeenschappelijk Europees wapenbeleid ook een gecoördineerde en bindende controle op wapenexport vereist. Zolang de EU-lidstaten op dit punt nationaal verschillend handelen, dreigt de geloofwaardigheid van het Europese vredesbeleid schade op te lopen. Vanuit het perspectief van een rechtvaardige vrede is daarom een initiatief nodig om de exportnormen te harmoniseren, dat recht doet aan de eis van een op waarden gebaseerd buitenlands en veiligheidsbeleid. Met de jarenlange activiteiten van de Gemeinsame Konferenz für Kirche und Entwicklung (GKKE) op het gebied van de controle op wapenexporten beschikken de kerken over een gedegen expertise die kan worden ingebracht in de politieke besluitvorming.

(154) Met name bij wapenexporten moet rekening worden gehouden met het verbod op bepaalde wapens. Hiertoe behoren chemische en biologische wapens. Bij de ontwikkeling van kunstmatige intelligentie en autonomie in wapensystemen moet worden gewaarsborgd dat uiteindelijk mensen de doorslaggevende factor blijven bij het gebruik ervan. Volledig autonome wapensystemen moeten dan ook worden afgewezen (zie hierboven, punten 69 en 99).

(155) **De vraag of wapenleveringen ethisch verantwoord zijn of niet, kan alleen worden beantwoord door een afweging van belangen, waarbij in het bijzonder moet worden gelet op de criteria van geweldbeperking en evenredigheid. Deze afweging is afhankelijk van de politieke beoordeling van de feitelijke omstandigheden.** Er moet worden opgemerkt dat uit principiële overwegingen (bescherming van slachtoffers, bestraffing van rechtsinbreuken, legitiem bestuur) de levering van wapens geboden kan zijn, maar dat er buiten bondgenootschapsstelsels geen wettelijke of morele verplichting mag zijn om dit te doen.

3.3. Tussen beslissingsvrijheid en het opkomen voor de bescherming van de gemeenschap: dienstplicht, dienstweigeringsplicht en algemene dienstplicht

(156) **Zoals in slechts enkele andere scenario's komen bij de thema's militaire dienst en dienstweigeringsplicht de perspectieven van de eigen levenswijze en de daaraan ten grondslag liggende belangen, doelstellingen en overtuigingen samen met de eisen van het samenleven in de gemeenschap, haar behoeften, taken en basisorde.** Aangezien dienst met wapens bovendien, althans potentieel, gepaard gaat met het op het spel zetten van het eigen leven voor anderen of een bepaalde maatschappelijke orde, zijn gewetensvorming en respect voor de individuele gewetensbeslissing in deze context bijzonder noodzakelijk. Vanuit theologisch-ethisch oogpunt rijst daarbij in eerste instantie de fundamentele vraag of en hoe dienst met wapens verenigbaar is met het vijfde gebod: "Gij zult niet

doden" te verzoenen. Verder moet worden verduidelijkt of het weigeren van dienst met wapens in een gewelddadige wereld aansluit bij een ethiek die zich inzet voor bescherming tegen geweld, voor rechtvaardigheid en dus voor dienstbaarheid aan de naaste. Deze ethische vragen gelden in het algemeen, dus ook wanneer de dienstplicht vrijwillig wordt vervuld. Met het oog op de dienstplicht – zoals vastgelegd in de grondwet, maar momenteel opgeschort – moet verder worden gevraagd: is het vanuit ethisch oogpunt verdedigbaar dat de staat mensen verplicht tot dienst met wapens – en zo ja, onder welke omstandigheden en met welke beperkingen? In deze context hoort ook de vraag of het rechtvaardig is dat de dienstplicht, zoals vastgelegd in de grondwet, alleen voor mannen geldt. Er zijn een aantal argumenten om deze laatste vragen bijzonder zorgvuldig te behandelen: dienstplicht betekent namelijk een enorme inbreuk op de vrijheid en levensplanning van jonge mensen. Dat geldt niet alleen voor hun concrete levensplan, maar ook fundamenteel voor hun eigen leven. Bij de dienstplicht eist de staat namelijk twee dingen van het individu: onder bepaalde omstandigheden te moeten doden – en ook een verhoogd risico te lopen zelf gedood te worden. Terwijl het eerste goed aan bod is gekomen in de theologische en maatschappelijke debatten en tot uiting komt in de weigering van militaire dienst om gewetensredenen, is de laatste vraag nog nauwelijks aan de orde gekomen in het theologische debat. Concreet geformuleerd voor de individuele burger (en mogelijk ook voor vrouwelijke burgers): kan ik worden verplicht om mijn leven op het spel te zetten, ook tegen mijn wil – en zo ja, onder welke voorwaarden en voor welke maatschappelijke orde? Hier rijzen verdere vragen, juist omdat de protestantse ethiek hierin een doorslaggevende rol speelt.

heeft bijgedragen aan het versterken van het bewustzijn voor elk individueel leven. De daarmee samenhangende problemen kunnen hier slechts in grote lijnen worden geschetst. Ze gaan verder dan de meer specifieke kwesties van militaire dienstplicht en dienstweigering. Er moet echter worden opgemerkt dat er moeilijke afwegingen moeten worden gemaakt met betrekking tot de reikwijdte van gewetensbeslissingen en de verhouding tussen individuen en de samenleving in de context van militaire dienstplicht. Tegen deze achtergrond moet nogmaals worden benadrukt dat het aanscherpen van het ethisch oordeelsvermogen van fundamenteel belang is. Dit geldt zowel voor politieke besluitvormers als voor alle burgers die op basis van een individuele gewetensbeslissing voor of tegen de dienstplicht kiezen.

(157) Het behandelen van deze vragen en het bijdragen aan de gewetensvorming vormen een vast onderdeel van de protestantse vredesethiek. **In de jaren vijftig van de vorige eeuw heeft de protestantse kerk zich intensief beziggehouden met vragen over herbewapening, de relatie tot de Bundeswehr en de militaire dienst, evenals met gewetensbezwaren tegen de militaire dienst.** Juist tegen de achtergrond van het oorlogsgeweld dat in de eerste helft van de 20e eeuw voornamelijk vanuit Duitsland kwam, lag het voor de protestantse ethiek voor de hand om de oproep van Jezus tot geweldloosheid nadrukkelijk te benadrukken. Deze oproep sluit naadloos aan bij de algemene overtuiging dat er nooit meer oorlog mag uitgaan van Duits grondgebied. Integendeel, zo staat in de preambule van de Duitse grondwet van Bonn, Duitsland moet zich inzetten voor vrede in de wereld. In de grondwet van de DDR werd met de formulering dat het Duitse volk de vrede wil waarborgen een iets andere nadruk gelegd. Maar

Over het algemeen gold: een eigen leger kwam in eerste instantie niet in aanmerking. De debatten over herbewapening en dienstweigering stonden dan ook volledig in het teken van de historische ervaring dat Duitsland zelf ooit de agressor was geweest. Deze visie bleef ook binnen het protestantisme leidend toen uiteindelijk de Bundeswehr in het westen en de Nationale Volksarmee in het oosten werden opgericht, de dienstplicht werd ingevoerd en in het westen de mogelijkheid ontstond om ook in vredetijd dienst met wapens te weigeren. In de DDR werd pas in 1964 de mogelijkheid geboden om binnen het leger als bouw militair te dienen en dus dienst te doen zonder wapens. Degenen die van deze mogelijkheid gebruik maakten, moesten echter rekening houden met aanzienlijke repressie door de staat.

(158) Gezien de toenemende spanningen tussen Oost en West leek deelname aan de afschrikking en ook aan de verdediging van het eigen waardensysteem onvermijdelijk. De maatschappelijke verhouding tot het leger bleef echter grotendeels gespannen. Dat gold met name voor de protestantse kerken. Hoewel slechts weinigen de noodzaak van een leger betwistten, zette de kerk zich sterk in voor het begeleiden van degenen die dienst met wapens wilden weigeren. In de DDR lagen de zaken iets anders. Daar stond sinds 1965 in de handleiding voor de pastorale zorg voor dienstplichtigen dat totale dienstweigeraars en bouw militairen de "duidelijkere getuigen van het huidige vredesgebod van onze Heer" waren. **Vooraf door de inzet van de protestantse kerken in de DDR werd het bijbelse motto "Zwaarden tot ploegscharen" (Micha 4,3) een belijdenis van geweldloosheid en de voorrang van geweldloos handelen, dat in de**

De vredesbeweging van de jaren tachtig vertegenwoordigde met 'vrede zonder wapens' een standpunt dat ook door de kerken werd gedeeld. Eind jaren zeventig ontstond uit de oecumenische samenwerking in de vredesbeweging in West-Duitsland een actiegroep die 'leven zonder bewapening' tot doelstelling van een toekomstgericht vredesbeleid verklaarde.

(159) Het theologisch-ethische referentiepunt van deze profilering wordt gevormd door de binnen het christendom altijd omstreden vraag of het vijfde gebod, 'Gij zult niet doden', ook betrekking heeft op het optreden van de staatsmacht of alleen bindend is voor het handelen van individuen als privépersonen. Dit debat won ook aan dynamiek omdat het soms werd beïnvloed door het standpunt van de middeleeuwse kerk, volgens welke Jezus' oproep tot strikte geweldloosheid alleen gold voor geestelijken, terwijl deze voor leken slechts in beperkte mate gold. Een strikt pacifistische houding en het weigeren van militaire dienst konden zo worden opgevat als een bijzondere vorm van christendom en als de uitoefening van een speciale bewakingsfunctie. **Op dit punt moet er opnieuw aan worden herinnerd dat het handhaven van de voorrang van geweldloosheid een belangrijke functie van een dergelijke positie is en als uitdrukking van een individuele geloofsovertuiging respect verdient. Toch moet worden opgemerkt dat het vijfde gebod in de Bijbel geen betrekking heeft op doden in oorlogstijd of doden uit zelfverdediging. Wat wordt afgewezen, is, in moderne bewoordingen, doden zonder rechtsgrond.** Dit standpunt wordt echter al aan het einde van het verhaal van de zondvloed veralgemeend, in een recentere tekst van het Oude Testament:

"Wie mensenbloed vergiet, diens bloed zal omwille van de mens wille vergoten worden; want God heeft de mens naar zijn beeld gemaakt" (Genesis 9:6). Deze beweging nemen de

Antithesen van de Bergrede, en zeggen dat wie een mens doodt, aan het oordeel onderworpen zal worden (Matteüs 5, 21). Dat met dit oordeel het eindtijdoordeel wordt bedoeld, zoals duidelijk wordt in de toespraak over het werelddoordeel (Matteüs 23-25), verwijst naar iets dubbelzinnigs: enerzijds is daarin de traditie gegrondvest dat met dit strikte geweldverbod niet het legale gebruik van geweld, ook dodelijk geweld, in het kader van de rechtsorde wordt bedoeld. Anderzijds houdt het ook de waarschuwing in dat zelfs dergelijke doden in het kader van de rechtsorde legitimatie behoeven en voor God tot schuld leiden, die in het kader van de ethiek en het recht toegestaan en zelfs geboden kunnen zijn ter bescherming van de naaste tegen geweld (zie hierboven, punt 49).

(160) De kerkelijke praktijk heeft dus gedeeltelijk, maar niet algemeen en niet in haar meerderheid, de noodzaak van de Bundeswehr in twijfel getrokken. Wel heeft zij zich altijd ingespannen om de noodzaak van legitimatie van geweld en daarmee de binding ervan aan ethiek en recht te benadrukken. Zij ondersteunt de soldaten bijvoorbeeld met de breed opgezette militaire geestelijke verzorging, in het kader waarvan ook de belastende ervaringen die voortvloeien uit het gebruik van geweld, kunnen worden besproken en in de ruimte van het geloof en de hoop op rechtvaardiging en vergeving kunnen worden geplaatst. Tegelijkertijd hebben de protestantse kerken en de protestantse ethiek veel aandacht besteed aan gewetensbezwaar tegen militaire dienst. Daardoor is de focus zowel theologisch als kerkelijk sterk gericht op de individuele gewetensvorming. Een dergelijke focus is ethisch begrijpelijk. **Maatschappelijk betekent de focus op het geweten dat mensen in staat moeten worden gesteld om dit geweten te vormen.** Hier staan verschillende thema's naast elkaar: de ethische en theologische

een weloverwogen beslissing om nooit een mens te doden; de angst om zelf gedood te worden; en ten slotte het probleem dat bij weigering van dienst met wapens anderen de dienst moeten overnemen die men zelf om gewetensredenen niet bereid is te vervullen. Want het afzien van dienst met wapens impliceert uiteindelijk ofwel dat men er in principe van uitgaat dat er geen leger nodig is voor de verdediging, omdat de mogelijkheden van civiele verdediging als voldoende, zo niet superieur worden beschouwd, ofwel dat de te verdedigen goederen het gebruik van geweld niet rechtvaardigen en dat het verlies van de sociale orde minder zwaar weegt dan de last mensen met de dood te dreigen of hen mogelijk zelfs te moeten doden. Of het afzien houdt juist in dat een dergelijke dienst met wapens voor de landsverdediging door anderen moet worden overgenomen. Juist deze tegenstelling laat nog eens zien hoe noodzakelijk, maar ook hoe moeilijk dergelijke ethische afwegingen zijn in het kader van het geloof.

(161) Zolang men ervan uitging dat de vrede in Europa in principe gewaarborgd was door een op regels gebaseerd bestel en met de hulp van de VS, speelde deze vraag tussen individuele gewetensbeslissing en collectieve verdediging slechts een ondergeschikte rol. Onder invloed van de veranderingen na het einde van de blokconfrontatie en de verwachting dat de Bundeswehr in een vreedzaam Europa in de toekomst hooguit zou worden ingezet om de internationale rechtsorde te handhaven, werd de Bundeswehr omgevormd tot strijdkrachten waarin soldaten vrijwillig dienst doen. De in de grondwet voor mannen vastgelegde dienstplicht werd opgeschort, juist ook omdat

de staatsrechtelijke grondslag voor de dienstplicht leek te verdwijnen. Het aspect van de landsverdediging raakte daarmee steeds meer op de achtergrond. Dit was mogelijk omdat de taken in hoge mate werden overgelaten aan andere partners in de NAVO, met name de Verenigde Staten. Pas met de ervaring van de oorlog in Oekraïne is de discussie veranderd, nog versterkt door de geleidelijke heroriëntatie van het buitenlands en veiligheidsbeleid van de VS. **De flagrante minachting voor de internationale rechtsorde toont aan dat veiligheid momenteel niet alleen, en mogelijk ook niet in de eerste plaats, kan worden bereikt door de internationale rechtsorde te stabiliseren. In plaats daarvan moet opnieuw worden nagedacht over de eigen veerkracht op het gebied van veiligheidsbeleid, waaronder ook het vermogen tot verdediging en afschrikking valt.** In deze context zijn ook de vragen over een mogelijke terugkeer naar de dienstplicht of een algemene dienstplicht weer meer in de belangstelling gekomen.

(162) Het uitgangspunt van de desbetreffende debatten is de overweging dat er vanuit defensiepolitiek oogpunt een situatie kan ontstaan waarin een adequate personeelsbezetting van de Bundeswehr de terugkeer naar de verplichte dienstplicht noodzakelijk maakt. **In een tijd waarin de onzekerheden op het gebied van het veiligheidsbeleid weer toenemen en de betrouwbaarheid van traditionele bondgenoten niet langer onbeperkt kan worden gegarandeerd, is het van belang om de eigen capaciteiten voor de verdediging van het land en het bondgenootschap aanzienlijk uit te breiden.** Een algemeen verplichte dienstplicht zou kunnen helpen om deze capaciteiten veilig te stellen – zowel kwantitatief, door de troepensterkte te vergroten, als kwalitatief, door een breder maatschappelijk bewustzijn voor veiligheidskwesties te creëren.

(163) Er is al uiteengezet dat vanuit vredesethisch oogpunt de taak van de staat om voor recht en vrede te zorgen, vereist dat de gemeenschap over voldoende personele en materiële middelen beschikt om deze taak te vervullen (zie hierboven, punt 51). **Vanuit de traditie van de protestantse ethiek is het goed te rechtvaardigen dat individuen zich verplicht voelen om te zorgen voor de veiligheid van de gemeenschap, juist wanneer deze zich verplicht weet tot het recht en de veiligheid van alle leden.** Deze plicht kan worden opgevat als een concretisering van naastenliefde, door zich in te zetten voor de gemeenschap als geheel. Tegelijkertijd is het echter ook duidelijk dat een dergelijke plicht in de eerste plaats moet worden gezien als een individuele, zelfgevoelde verplichting. Een wettelijke verplichting moet daarentegen vanuit protestants-ethisch perspectief altijd als ondergeschikt worden beschouwd. Deze is alleen te rechtvaardigen als er onvoldoende vrijwilligers beschikbaar zijn.

(164) **Door vrijwilligheid voorrang te geven, kan adequaat worden gereageerd op de vragen over rechtvaardigheid die de tot 2011 geldende dienstplicht had opgeworpen:** een selectieve oproeping, zoals die in het verleden gebruikelijk was vanwege de beperkte behoefte en vooral ook de beperkte opleidingscapaciteit, brengt het risico van sociale onevenwichtigheid met zich mee. Dit probleem zou kunnen worden vermeden door een model waarin weliswaar uitgebreid wordt geïnformeerd naar de belangstelling voor militaire dienst, maar waarin de beslissing uiteindelijk op vrijwilligheid is gebaseerd. De invoering van de keuring en de militaire controle zijn verenigbaar met dit beginsel van vrijwilligheid, omdat zij de vrijheid van keuze voor of tegen militaire dienst garanderen.

(165) In principe moet er een afweging worden gemaakt tussen individuele vrijheidsrechten en verplichtingen ten opzichte van de gemeenschap. Met vrijwilligersdiensten, waaronder een voornamelijk vrijwillige militaire dienstplicht, zou worden ingespeeld op de algemene, ethisch goed te rechtvaardigen tendens om in het conflict tussen individuele vrijheidsrechten en de eisen van de gemeenschap bijzonder veel gewicht toe te kennen aan de vrijheid van het individu. Want het begrip menselijke waardigheid houdt, net als het idee dat de mens naar Gods beeld is geschapen, vast aan het idee dat er een innerlijke kern van persoonlijkheid bestaat die de mens maakt tot wat hij is. Deze waardigheid stelt grenzen aan alle pogingen om individuen in de eerste plaats te definiëren op basis van hun dienstbaarheid aan de gemeenschap. In aanvulling op dit argument moet worden overwogen of en in hoeverre de staat het recht heeft om jonge mensen – zeker een generatie die al met verdere sociale, schulden- en milieubelastingen wordt opgepadeld – verplicht in dienst te nemen, vooral als dit niet direct de individuele of collectieve veiligheid dient. Bij een ethische afweging moet echter ook in aanmerking worden genomen dat vrijheid, juist in het perspectief van rechtvaardige vrede, altijd wordt opgevat als vrijheid in relaties: vrijheid betekent geen willekeur, maar omschrijft de ethische houding en de ethische normen die het samenleven als gelijkwaardige en toch zeer verschillende mensen mogelijk maken. Hiermee moet rekening worden gehouden bij maatschappelijke en parlementaire afwegingen.

(166) Een gemeenschap moet niet alleen over voldoende middelen beschikken, maar vooral ook over middelen die aan de behoeften voldoen. Dat geldt ook voor degenen die zich inzetten voor de belangen van de gemeenschap. De behoeften van de gemeenschap beperken de keuzevrijheid van het individu,

die zich voor anderen willen inzetten, grenzen. De protestantse ethiek heeft deze ordentelijke taak van de staat altijd benadrukt. Onder invloed van de ervaringen met totalitaire regimes moet hier vandaag echter aan worden toegevoegd dat deze ordentelijke taak zelf gebonden blijft aan de garantie van het recht – in de terminologie van de rechtvaardige vrede: aan de bevordering van vrijheid, het afbouwen van ongelijkheden en het vredesbevorderende omgaan met pluraliteit. Omgekeerd geldt echter ook: deze behoeften mogen nooit ook maar de schijn wekken het resultaat te zijn van onduidelijke of zelfs willekeurige beslissingen. **Daarom is het een kernvereiste van de protestantse ethiek dat beslissingen over mogelijke inzetlocaties en in het bijzonder ook over dienstverplichtingen worden genomen op basis van een transparante, steeds opnieuw publiekelijk kritisch te bespreken en juridisch vastgelegde catalogus, in overeenstemming met de capaciteiten en vaardigheden van het individu.** Op basis hiervan is het legitiem dat de staat prioriteiten stelt en ook achteraf prioriteiten stelt voor veiligheidstaken. Daarbij moet rekening worden gehouden met belangstellingsverklaringen en individuele vaardigheden in de zin van een dienst van de gaven die we van God hebben ontvangen. Dit mag echter niet zo worden opgevat dat leden van een gemeenschap zelf bepalen hoe zij het beste kunnen bijdragen aan de veiligheid van de gemeenschap. Het gaat er veeleer om dat zij, overeenkomstig hun mogelijkheden, als verantwoordelijk onderdeel van de gemeenschap de taken op zich nemen die door de staatsorganen noodzakelijk worden geacht voor het waarborgen van de maatschappelijke veiligheid – in het bijzonder, maar ook alleen zolang dit gebeurt in het kader van rechtsstatelijke procedures. De door de protestanten ingebrachte, maar geenszins eenduidige formule van een "recht op vrijwilligerswerk" moet in deze zin worden opgevat.

begrijpen. Het betekent het recht om de plicht tot het waarborgen van veiligheid te vervullen op een manier die aansluit bij de eigen talenten. Vanuit christelijk oogpunt kan het hierbij niet gaan om het doorzetten van persoonlijke voorkeuren, maar om de bereidheid om zich in te zetten voor anderen en voor de gemeenschap op basis van de eigen talenten. Want niet het eigen voordeel, maar de motivatie om de naaste te dienen staat centraal. Tegelijkertijd stelt elke verplichting tot dienstbaarheid aan de gemeenschap, waarbij een bijzonder gevaar voor het eigen leven bestaat, hoge eisen aan de motivering ervan en ook aan de maatschappelijke opvang van deze risico's. Juist daarom verdient het concept van vrijwilligheid en daarmee een beroepsleger de voorkeur boven de herinvoering van de dienstplicht. Deze komt alleen in aanmerking als duidelijk en begrijpelijk is dat de benodigde personele middelen niet kunnen worden aangewend.

(167) Afgezien van deze problemen moet vanuit de hier ontwikkelde oriëntatie op de vier dimensies van rechtvaardige vrede de focus op de dienstplicht als te kort door de bocht worden bekritiseerd. Deze benadering gaat namelijk voorbij aan het feit dat niet alleen op basis van de empirie van moderne oorlogsvoering, met name in het licht van hybride oorlogen en gerichte destabilisatiepogingen, maar ook op basis van de multidimensionaliteit van rechtvaardige vrede, defensievermogen en veerkracht niet alleen in handen liggen van het leger. Het gaat veeleer om een alomvattende veerkracht op het gebied van veiligheidsbeleid, omdat de veiligheid en vrede in de Bondsrepubliek en de EU op vele manieren worden bedreigd. Daarom moeten de wegen naar veiligheid en vrede ook op vele manieren worden vormgegeven. Hierbij moet evenzeer rekening worden gehouden met de gezondheidszorg en verpleging als met rampenbestrijding en de bescherming van kritieke

Infrastructuur of ook het bevorderen van sociale cohesie, niet in de laatste plaats door vredesopbouw. De modernisering van de dienstplicht moet worden ingebed in een alomvattend vredesbeleid. **Alleen door verschillende vormen van inzet voor veiligheid en vrede te combineren, kan de veerkracht van de burgers worden bereikt die de liberale orde beschermt. Daarom schiet de focus op een mogelijke herinvoering van de dienstplicht tekort, hozeer de politieke prioriteit ervan ook aannemelijk lijkt gezien het fundamentele belang van bescherming tegen geweld. Tegelijkertijd moet echter worden overwogen of een algemene dienstplicht kan worden ingevoerd die rekening houdt met een alomvattend vredesconcept, zoals hierboven geschetst.** Een dergelijke algemene dienstplicht zou echter, hoe wenselijk deze vanuit ethisch oogpunt ook lijkt, belangrijke juridische en politieke vragen oproepen. Deze vereist namelijk een wijziging van de grondwet, aangezien artikel 12, lid 2, van de Duitse grondwet alleen een arbeidsplicht voorschrijft.

„in het kader van een traditionele algemene, voor iedereen gelijke openbare dienstplicht“. Bovendien zou ook moeten worden verduidelijkt of een algemene dienstplicht behoort tot de "gebruikelijke burgerplichten" die artikel 4, lid 3, onder d), van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) niet beschouwt als verboden dwangarbeid of verplichte arbeid.

(168) Bijzondere aandacht verdient de vraag of een dergelijke dienstplicht of militaire dienstplicht moet worden vormgegeven als een algemene plicht, die dus ook voor vrouwen geldt, of dat alleen mannen nog steeds voor de dienstplicht moeten worden opgeroepen. Hierover moet een open en controversieel maatschappelijk debat worden gevoerd. Gezien de in de grondwet verankerde gelijkheid van mannen en vrouwen

In principe is het beter dat een dergelijke dienstplicht of militaire dienstplicht voor iedereen geldt. De Duitse samenleving is echter nog ver verwijderd van gendergelijkheid. Statistisch gezien zijn vrouwen ondervertegenwoordigd in de politiek, worden ze slechter betaald dan mannen en hebben ze te maken met een dramatische pensioenkloof tussen mannen en vrouwen. Vrouwen werken ongeveer evenveel uren per dag als mannen, maar een groot deel van dat werk is onbetaald. Dit werk, dat in de samenleving vaak onzichtbaar wordt gemaakt, en de daarmee samenhangende economische nadelen moeten worden meegenomen in de discussie over dienstplicht of militaire dienstplicht. Men zou zich bijvoorbeeld kunnen afvragen of de formulering in de grondwet, "de staat bevordert de daadwerkelijke doorvoering van gelijke rechten voor vrouwen en mannen en werkt aan het wegwerken van bestaande nadelen" (art. 3, lid 2, zin 2 GG) niet voorschrijft dat eerst de voorwaarden voor een eerlijke verdeling van de zorgtaak moeten worden gecreëerd, voordat een gelijke dienstplicht of militaire dienstplicht voor alle geslachten ethisch gerechtvaardigd en politiek geëist kan worden. Er moet ook rekening mee worden gehouden dat een mogelijke zwangerschap en geboorte en de daarmee gepaard gaande belastingen en beperkingen niet door sociaal-politieke maatregelen kunnen worden opgeheven.

(169) Een algemene dienstplicht biedt kansen om te reageren op de veranderde veiligheidssituatie en de nieuwe realiteit van interstatelijke agressie. Vanuit het perspectief van rechtvaardige vrede houdt een dergelijke aanpak bovendien rekening met de multidimensionaliteit van de taken en overstijgt zij een perspectief dat veiligheid beperkt tot het militaire aspect. Een ander positief aspect is de verregaande

Keuzevrijheid met betrekking tot het takenpakket waarin de dienstplicht concreet wordt vervuld. De vraag van gewetensbezwaar tegen militaire dienst, die juist in het protestantisme zeer intensief en ook controversieel wordt besproken, kan met een dergelijke benadering grotendeels worden ontkracht. **Tegen de achtergrond van de hier ontwikkelde indeling van de vier dimensies van rechtvaardige vrede kan echter niet worden gezegd dat een dienstplicht die buiten de Bundeswehr wordt vervuld, een duidelijker teken is van christelijke inzet voor de vrede, noch is het gepast om militaire dienst aan te merken als de meest wenselijke vorm van verantwoordelijkheid nemen voor de vrede.** Los daarvan is de vraag of de wetgever in geval van invoering van de dienstplicht bepaalde gebieden van veiligheidsbevorderend maatschappelijk werk zou kunnen vaststellen die in eerste instantie voldoende moeten worden voorzien. De bijzondere positie van de eerste dimensie van rechtvaardige vrede, bescherming tegen geweld, legt een dergelijke prioritering voor dienst in de Bundeswehr direct voor de hand, zonder de andere gebieden als vervangende dienst te beschouwen.

(170) Het thema van gewetensbezwaar tegen militaire dienst en het daarvoor noodzakelijke advies met de fundamentele keuze tussen verschillende vormen van dienstplicht wordt daarbij niet overbodig. Hierop wijst zowel het bovengenoemde aspect als de vanuit protestants oogpunt onontbeerlijke garantie van artikel 4, lid 3, van de grondwet om zich te kunnen onttrekken aan de verplichting tot dienst in de strijdkrachten. Een dergelijk advies is niet alleen bedoeld voor individuen die voor deze beslissing staan. Het heeft ook tot taak het thema van gewetensbezwaar maatschappelijk onder de aandacht te houden. Dit is onder andere ook

voor de vraag of mensen die hun land ontvluchten om te ontkomen aan militaire dienst of zelfs oorlogsinspanningen, asiel kunnen krijgen in de Bondsrepubliek. Dit onderwerp is politiek bijzonder gevoelig met betrekking tot oorlogsdienstweigerers uit landen die zich moeten verdedigen tegen een aanval die in strijd is met het internationaal recht. Vanuit protestants perspectief moet een zorgvuldig genomen beslissing om op grond van gewetensbezwaren dienst met wapens te weigeren, worden gerespecteerd. **Als de aangevallen staat het niet mogelijk maakt om op een andere manier dan met wapendienst deel te nemen aan de rechtmatige verdediging van het eigen land, is het om ethische redenen onontbeerlijk om asiel te verlenen.** Dit vloeit alleen al voort uit de eis dat elk gebruik van geweld en in het bijzonder het doden van een ander mens een zorgvuldige ethische afweging vereist voor het eigen geweten.

(171) **Aangezien niet alleen de dienstplicht, maar elke vorm van dienstplicht inbreuk maakt op individuele vrijheidsrechten, zou vanuit ethisch perspectief in de eerste plaats de uitbreiding van de vrijwilligersdienst zowel in het leger als in civiele sectoren centraal moeten staan.** Voor een dergelijke uitbreiding moeten de randvoorwaarden worden gecreëerd die iedereen die dat wenst in staat stellen vrijwilligerswerk te verrichten, ongeacht of het gaat om de Bundeswehr of een andere instelling die bijdraagt aan de veerkracht op het gebied van veiligheidsbeleid. Dergelijke randvoorwaarden omvatten niet alleen het beschikbaar stellen van de nodige middelen, maar ook het waarborgen dat vrijwilligerswerk mogelijk is zonder professionele of sociale nadelen, bijvoorbeeld met betrekking tot carrièrekansen of pensioenvoorzieningen. Ook gerichte stimulansen, zoals een voorkeursbehandeling, zouden denkbaar zijn.

Houd hier rekening mee bij het toewijzen van studieplaatsen of bij het berekenen van pensioenen. Alleen als zulke vrijwillige aanbiedingen niet genoeg zijn, zou je kunnen praten over het invoeren van een algemene dienstplicht. Het is de taak van het maatschappelijk middenveld en de kerken om een dergelijk debat in een vroeg stadium op gang te brengen. De hoge juridische eisen en de noodzaak van een grondwetswijziging maken duidelijk dat hier een breed gedragen maatschappelijk consensus nodig is.

(172) Al met al blijkt dat **de discussie over de invoering van een dienstplicht of een recht op vrijwilligerswerk – militair of civiel – niet alleen een veiligheidspolitieke, maar ook een maatschappelijke kwestie is. Het raakt aan vragen over solidariteit, generatiegelijkheid en burgerlijke verantwoordelijkheid. Een beslissing hierover moet zorgvuldig worden afgewogen en breed maatschappelijk gedragen worden om zowel aan de eisen van een moderne defensie als aan het zelfbeeld van een liberale democratie te voldoen.**

3.4. Tussen gezagsgebondenheid en eigen geweten: christenen als leden van de strijdkrachten

(173) Soldaten moeten geweld gebruiken om het recht te handhaven, af te dwingen en mogelijk te maken. Ze moeten mensen beschermen in situaties van geweld, nood en onvrijheid. **In zoverre dienen soldaten de rechtvaardige vrede.**

(174) De legitimiteit van het dreigen met of uitoefenen van geweld moet in eerste instantie door de politiek verantwoordelijken worden gewaarborgd en begrijpelijk worden gemaakt. Soldaten zijn in Duitsland gebonden aan instructies. Zij dienen in een parlementair gelegitimeerde Bundeswehr. De verantwoordelijkheid van de individuele soldaat blijft echter onaangetaast door de politieke beslissing. **Hij en zij moeten het dreigen met of uitoefenen van militair geweld voor hun geweten verantwoorden.**

(175) **Aangezien niet kan worden aangenomen dat minderjarigen uiteindelijk verantwoordelijkheid voor hun geweten kunnen nemen, is het kritisch om te zien dat 17-jarigen al in dienst kunnen treden bij de Bundeswehr.** Dit geldt ongeacht het feit dat ze pas vanaf hun 18e met wapens kunnen worden getraind.

(176) In de Bondsrepubliek Duitsland is voor de geestelijke verzorging van soldaten de militaire geestelijke verzorging ingesteld. Deze dient ervoor te zorgen dat in de Bundeswehr de vrijheid van geloof, geweten en godsdienst wordt gewaarborgd. Vanuit vredesethisch oogpunt bestaat de taak van de militaire geestelijke verzorging juist niet in het namens iemand anders legitimeren van militair geweld vanuit de positie van een bijzondere professionele of morele autoriteit. **De militaire geestelijke verzorging moedigt soldaten juist aan – analoog aan het concept van de Innerlijke Leiderschap – om individuele persoonlijke verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen handelen.**

(177) Daarnaast is het de taak van de protestantse vredesethiek om vast te houden dat soldaten die

op deze manier verantwoordelijk handelen, hun dienst verrichten in opdracht van de gemeenschap – vormgegeven als bereidheid om in opdracht van het parlement en gebonden aan de wet, indien nodig met inzet van hun eigen leven, anderen te beschermen. Hun handelen is dan ook niet gebaseerd op een persoonlijke beslissing, maar op een openbaar mandaat, dat echter persoonlijke verantwoordelijkheid en binding aan de wet en het geweten inhoudt. In haar vredesethische oordeelsvorming moet de protestantse kerk hieraan recht doen: niet onkritisch, maar met erkenning voor deze fundamentele bijdrage van soldaten aan de bescherming van de samenleving. **Tegen de achtergrond van een aan recht en ethiek gebonden dienst in de strijdkrachten moet de opvatting worden tegengesproken dat dienst zonder wapens het duidelijkere teken van het christendom zou zijn.** Deze constatering, die werd gedaan in de situatie van een leger als instrument van een dictatuur en daarom zeer begrijpelijk is, en die werd geformuleerd in de handreiking "Zum Friedensdienst der Kirche" (Over de vredesdienst van de kerk) uit 1965, is onder de omstandigheden van de liberale rechtsstaat van de Bondsrepubliek en de uitdagingen van het heden niet langer houdbaar.

4. Vrede begint met een vertrouwend hart, wordt bevestigd in het gebed en komt tot uiting in daden.

(178) **De vrede van God richt niet alleen het menselijk handelen, maar is ook een kracht die nu al in de wereld werkzaam is.** Waar mensen deze vrede ervaren, verandert hun kijk op de wereld: vijanden worden medeschapen wezens, ondanks angst groeit het vertrouwen.

(179) De vrede van God maakt ook deel uit van onze innerlijke overtuigingen. Deze zijn gebaseerd op wat in religieuze taal het hart wordt genoemd. Daar vinden schuld, wanhoop, berusting, maar ook verzoening, hoop en moed om te handelen hun tastbare plaats. In de praktijk van het gebed drukken christenen al deze ervaringen uit. **Het gebed is de bevestiging dat God de bron, het doel en de bewaarder blijft van al onze onvoltooide vredesinspanningen.** Wie tot God als onze Vader bidt, onderwerpt zich in diep vertrouwen aan de wil van God en zijn belofte van een komende vrede. Uit de toewijding van God, die kenmerkend was voor Jezus' verkondiging, komt de hoop op vrede voort die christenen draagt. Want vrede betekent ook luisteren, ontvangen, gezien worden.

(180) Wie zo bidt dat Gods vrede erfahrbaar wordt, hoe fragmentarisch die ervaring ook is, handelt ook anders – niet uit berekening, maar uit vertrouwen in God. Wie zich laat raken door de vrede van God, wint.

Kracht om te handelen. Hieruit volgt: **de boodschap die uitgaat van Gods vrede beperkt zich niet tot vrome innerlijkheid. Ze dringt door in de wereld, beïnvloedt het dagelijks leven, het samenleven, het politieke en sociale engagement.**

(181) **Vrede begint in het dagelijks leven, in de omgang met elkaar, in het luisteren, in het delen, in het verdragen van verschillen, in de kleine en grote verzoeningsprocessen en in geleefde spiritualiteit.** Vredeswerk op kleine schaal en in het dagelijks leven is misschien grotendeels onzichtbaar in de grote wereldpolitiek. Het blijft echter de steunpilaar voor maatschappelijk en politiek vredeswerk. Alle christenen zijn geroepen om vrede te stichten – door hun houding, hun taalgebruik en hun handelen. Het geloof in Jezus Christus, door wie verzoende gemeenschap in vrijheid werkelijkheid werd en steeds weer wordt, en de hoop op verzoening die God schenkt, dragen ons door crises heen en openen ruimtes waarin vrede kan groeien.

(182) **De kern van de protestantse vredesethiek is het primaat van geweldloosheid.** De protestantse vredesethiek is gebaseerd op de belofte dat ieder mens naar Gods beeld is geschapen – ook in conflicten, ook in oorlog. Het voorbeeld van Jezus daagt ons bovendien uit om af te zien van geweld. Als christenen is het onze taak om waar mogelijk wegen van geweldloosheid en civiele conflictoplossing te zoeken en te bevorderen. Alle individuele, maatschappelijke en politieke beslissingen zullen moeten worden afgemeten aan het primaat van geweldloosheid.

(183) Christenen weten echter dat we allemaal in een wereld leven die verlossing nodig heeft. Geweld maakt deel uit

van deze wereld. **Gezien de beperkingen van het menselijk handelen en het destructieve potentieel van mensen, zoals dat tot uiting komt in het begrip 'zonde', kan tegengeweld dat de orde en het samenleven in stand houdt in bepaalde gevallen onvermijdelijk zijn.** Tegen de achtergrond van het primaat van geweldloosheid is dit echter alleen in zeer beperkte mate ethisch te rechtvaardigen. Dit kader komt tot uiting in het begrip '*ultima ratio*'. Geweld mag alleen proportioneel zijn en moet gepaard gaan met vredeshandhavende maatregelen en aan het recht gebonden zijn. De christelijke vredesethiek gaat daarom niet op in feitelijke of vermeende politieke rationaliteiten, maar erkent de logica ervan en betreft deze in ethische afwegingsprocessen.

(184) Het beschermen van zijn burgers tegen geweld is de belangrijkste taak van de staat. Mensen die zich binnen politieke instellingen inzetten voor bescherming tegen geweld, hebben behoefte aan erkenning van hun dienstbaarheid door de samenleving en de kerk. Het uitoefenen van bescherming tegen geweld moet gebaseerd zijn op het recht. In een wereldgemeenschap moet deze bescherming bovendien worden gezien in het kader van een internationale orde en een systeem van collectieve veiligheid. **De christelijke vredesethiek is zich bewust van de noodzaak van sterke politieke instellingen, maar herinnert er tegelijkertijd aan dat deze hervormd moeten worden.**

(185) Christenen geloven dat God de mens vrijheid heeft gegeven, die hij moet gebruiken en behouden. Het symbool hiervoor is de opstanding van de gekruisigde. **Rechtvaardige vrede is afhankelijk van menselijke vrijheid, die zich ontvouwt in de sociale wereld.** Staatscontrole

en repressie moeten worden teruggedrongen. Tegelijkertijd moeten echter politieke maatregelen worden ondersteund die bijdragen aan het versterken van sociale, culturele en structurele omstandigheden die mensen in staat stellen hun vrijheid te gebruiken.

(186) Vrede vereist sociale rechtvaardigheid. Armoede, uitsluiting en ongelijke onderwijskansen brengen niet alleen het individuele leven in gevaar, maar ook de sociale cohesie. **Daarom hoort het streven naar rechtvaardige structuren – lokaal en mondiaal – thuis in de vredesethiek en, daaruit voortvloeiend, in het vredeswerk.** Het christelijk geloof kent geen vrede zonder participatie en empowerment, geen rechtvaardigheid zonder inzet voor de zwakken.

(187) **Rechtvaardige vrede vereist een vredesbevorderende omgang met pluraliteit.** De uniciteit van ieder individu en alle verschillende capaciteiten en behoeften pleiten absoluut voor het fundamenteel bevorderen van pluraliteit. De kracht voor een vreedzaam samenleven van pluraliteit moet worden ondersteund. In de wereld die verlossing nodig heeft, zullen er echter altijd ook destructieve krachten zijn. Waar zij de vrede in gevaar brengen, moeten zij worden ingeperkt.

(188) **Rechtvaardige vrede kan zich het meest volledig ontplooien in pluralistische democratieën.** Pluralistische democratieën zijn in het bijzonder afhankelijk van de participatie van mondige en geïnformeerde burgers. Kerken kunnen ruimtes creëren waarin dialoog mogelijk is, waardigheid wordt gerespecteerd en politieke vorming wordt versterkt, wat elders kwetsbaar is geworden. Juist in een steeds meer gepolariseerde samenleving zijn dergelijke plaatsen van begrip nodig, die gebaseerd zijn op het vertrouwen dat deze wereld anders kan zijn.

(189) God heeft de mens verantwoordelijkheid gegeven voor zijn schepping, wat tot uiting komt in het begrip *stewardship*. Het is daarom de taak van alle christenen om bij te dragen aan een zuinig gebruik van deze wereld, om wereldwijde klimaatrechtvaardigheid te bevorderen. Dit geldt zowel op privé-, maatschappelijk als politiek vlak.

(190) Vredeseducatie is van cruciaal belang voor elke vreedzame samenleving. Ze is gebaseerd op het verstrekken van objectieve informatie enerzijds en het stimuleren van het reflectievermogen anderzijds. Zo moedigt ze aan om vrede te creëren in de eigen omgeving en daarbuiten, ook en juist onder complexe mondiale politieke omstandigheden. Als educatieve taak van de hele samenleving hoort vredeseducatie thuis in schoolcurricula en in de politieke vorming. Het is de taak van de kerk om vredeseducatie, gericht op gewetensvorming, voortdurend verder te ontwikkelen in godsdienst- en catechisatielessen, in volwassenenonderwijs en in het gemeentewerk, tegen de achtergrond van nieuwe politieke en maatschappelijke uitdagingen. Vredeseducatie is tegelijkertijd een spirituele, ethische en politieke taak. Het maakt mensen namelijk tot dragers van hoop en verantwoordelijkheid.

(191) Gezien het primaat van geweldloosheid moeten praktijken van civiele conflictbeheersing en civiel verzet worden bevorderd. De geslaagde voorbeelden van civiele conflictbeheersing en civiel verzet laten zien welk potentieel hier nog verder kan worden benut.

(192) De wereldwijde oecumene blijft een plaats van vredesgetuigenis – zelfs en juist in onenigheid. Het bouwen van bruggen tussen broeders en zusters blijft het doel.

broederlijke bruggenbouw blijft het doel. Partnerschapsgerichte ontmoetingen, kritische dialoog en het gezamenlijke streven naar gerechtigheid, waarheid en vrede zijn de instrumenten. Waar het christelijk geloof wordt geïnstrumentaliseerd, is altijd de duidelijkheid van tegenspraak nodig. Het gerechtvaardigd bevrozen van contacten bij ernstige instrumentalisering die de vrede in gevaar brengt, mag alleen worden gekozen als al deze instrumenten hebben gefaald.

(193) In de kerkelijke strijd om vredesethische perspectieven blijft het belangrijk te beseffen dat er geen uniforme positie kan bestaan. Wat wel mogelijk is, is een ethische corridor. Het doel moet een draagkrachtige consensus zijn, gebaseerd op wederzijds respect. **In een houding van respect, door naar elkaar te luisteren en samen te bidden, wordt in Christus gemeenschap gesticht en bijeen gehouden – en wordt de hoop op de vrede van God, die hoger is dan alle verstand, bewaard.**

Leden van de redactiecommissie voor vredesethiek

- Dirck Ackermann, Berlijn
- Reiner Anselm (voorzitter), München
- Christina Bammel, Berlijn
- Andreas Dieterich, Dresden
- Uwe Hartmann, Berlijn
- Jörg Hübner, Bad Boll
- Sarah Jäger, Jena
- Friederike Krippner (medevoorzitter), Berlijn
- Andreas Paulus, Göttingen
- Maximilian Schell, Bochum
- Annette Scheunflug, Bamberg
- Katja Winkler (vaste gast), Linz
- Redactionele medewerking: Christopher Dalitz (Bochum)
- Directie: Dorothee Godel, Hannover

Gewelddadige conflicten en mondiale crises stellen de politiek, de samenleving en de kerken voor complexe uitdagingen.

Het nieuwe vredesmemorandum van de Raad van de EKD gaat op genuanceerde wijze in op vragen over oorlog en vrede. Centraal staat daarbij een verdere ontwikkeling van het oecumenische ideaal van rechtvaardige vrede. Op basis van de bijbelse overlevering en de reformatorische traditie biedt het memorandum ethische criteria die christenen houvast kunnen bieden – en het geeft suggesties voor wat kerken, politiek en maatschappij kunnen doen voor een vreedzamere wereld.

Het memorandum geeft geen eenvoudige antwoorden, maar moedigt juist aan tot grondig nadenken en verantwoord handelen. Daarmee vormt het een tegenwicht voor populistische simplificaties en geeft het impulsen voor publieke debatten.

www.ekd.de/frieden

ISBN 978-3-374-07980-3

www.ekd-leipzig.de

EVANGELISCHE VERLAGSANSTALT
Leipzig

